

ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՒԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱՆԻՍ ԿՐԻՐԱԿԵ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրենն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրադատառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлис, Редакция „Арцаганек“:

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 2 կ.

ԲՈՎԱՆՅԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Մեղք, արքեպ. Մուրադեանը: Օրամէջ Հրատարակիչ թերթը: Մի նոր հայերէն թերթ Նիւ-Եօքը: Ներսիսեան Դպրանոցի ազգարարութիւնը: Ուխտաւորի Նամակները՝ արտատպւելը: Աղբաշէց: Շամախոց: Շահպաղ էֆ. Նամակը: Արքեպեան հայ դիւղային Անդրկովկասում: Նամակ Շուշուց:—ՏԱՃԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ:—ՖԷԼԻՔՏՈՆ: Միամեաջ տեղեկագիր Կարսի Հոգևոր Երկոթ. դպրոցաց 1886—87 ուսումնական տարւոյ: Ճանապարհորդութիւն մարդարանական նպատակով:—ՁԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐՍՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Զմիւռնիոյ առաջնորդ Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս Մուրադեանը, որի անունը մեզանում միայն վերջին կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ յայտնուեցաւ, այժմ սկսել է գանազան ընդդիմադրութիւններ ցոյց տալ Կ. Պօլսի Պատրիարքին, իւր օրինական պետին: Պատրիարքը քանիցս անգամ դիմում է լիշեալ առաջնորդին, որ նա ուղարկէ Կ. Պօլիս Յակովբ վարդապետ Շահպաղեանին՝ բացազրութիւն տալու Ազգ. Կենդր. Վարչութեան՝ Կաթողիկոսական ընտրութիւնների առթիւ «Արևելեան Մամուլի» մէջ տպւած իւր մի անվայել յօդուածի մասին: Զմիւռնիոյ առաջնորդը մերժում է Պատրիարքի օրինաւոր առաջարկութիւնը: Պատրիարքը կրկնում է մի քանի անգամ իւր առաջարկութիւնը, նա դարձեալ մերժում է: Այժմ, ինչպէս հաղորդում է «Արևելքը», Պատրիարքը, հարկադրւած, մի թագրիբ ուղղելով Թիւրքիայի Դատական և Կրօնական գործերի Նախարարին, խնդրել է, որ Յակովբ վարդապետը կառավարութեան միջոցով Մանասիայից Կ. Պօլիս բերուի:

Յաւալի է մեր հոգևորականների այդ տեսակ գոռողութիւնը, որ չէ թոյլ տալիս նոցա հպատակվել ի-

րանց պետերին և ստիպում է վերջիններին դիմել կառավարութեան օգնութեան:

* *

Շատ տեղերից մենք ստանում ենք թղթակցութիւններ, յօդուածներ և մինչև անգամ ոտանաւորներ Թիֆլիզում օրամէջ Հրատարակիչ մի հայ թերթի դէմ, որ կասկածաւոր անկիւններից քարեր է արձակում մեր բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեանի դէմ: Մենք այդ գրուածներից ոչ մէկը մինչև այսօր չենք տպել և չը պիտի տպենք: Այս պատճառով նոցա հեղինակները այժմ գանգատվում են մեզ: Ժամանակ չունենալով իւրաքանչիւր գանգատվողին առանձին պատասխան ուղարկել, յայտնում ենք, որ մենք միանգամայն տպարգիւն ենք համարում բանակաւորի մէջ մտնել այդ թերթի հետ: Մանաւանդ պ. Պատկանեանը կարօտ չէ պաշտպանութեան: Հասարակութիւնը նորան էլ է ճանաչում, լիշեալ թերթին էլ, թէև այդ թերթը ինքը այժմ ոչոքի չէ ուղղում ճանաչել, մինչև անգամ մոռացել է և այն յայտնի անձանց անունները, որոնց նա մի ժամանակ հազար ու մէկ խորամանկութեամբ խնդրում էր որ իրան աշխատակցեն:

* *

«Արևելք» լրագիրը հաղորդում է, որ նորա Նիւ-Եօքի թղթակիցը ձեռնարկել է այդ քաղաքում մի հայերէն թերթի հրատարակութեան: Մանրամասնութիւնները լետոյ:

* *

Ներսիսեան դպրանոցի տեսուչը, հայր Բէգ-Նազարեանը, մեզ խնդրում է տպել հետևեալը.

«Օգոստոսի 24-ից մինչև Սեպտեմբերի 6-ը լինելու

են վերաքննութիւններ ներսխեան գպրոցում, ամենայն օր (բացի 30-ից) ժամի 8—2-ը: Ուսուցիչները գպրոցում կը լինեն՝ ցանկացողներին վերաքննելու: Սեպտեմբերի 1-ին և 2-ին մանկավարժական ժողով կը լինի, իսկ 3-ին դասերը կը սկսուին: Նոր աշակերտներ կ'ընդունուին քննութեամբ միայն մինչև 1-ըն Սեպ.: Առանց ծննդական վկայականի ոչ ոք չի ընդունուիլ:

Գպրոցի նախապատրաստականի I բաժինը փակուած է. ընդունելութիւն կը լինի II պատրաստականից մինչև 5-դ դասարանը՝ տեղի ներելոյն համեմատ»:

*
* *

Սիւլիւկի «Ուխտաւորների նամակները» «Արձագանքից» արտատպում են «Արեւելք» լրագրի մէջ:

*
* *

ԱՂԳԱՇԻՑ պ Մ. Ղ. գրում է մեզ. «Մեծ ուրախութիւն պատճառեց մեզ, շատ հեռու տեղից և հաստատ աղբիւրից իմանալով, որ Շամախոյ թեմի նորեկ առաջնորդը՝ հայր Սմբատեանը՝ առանձնապէս զբաղուած է երկու ամենագլխաւոր հարցերով — ուսումնարանական և քահանայական — որոնք ամենագլխաւորն են մեր ազգի համար, և վճռած է քահանայ ձեռնադրել միայն նոցա, որոնք բաւականաչափ զարգացած են, որովհետև հայր սուրբը, ի նկատի ունէլ այն հոնգամանքը, որ լաւ պատրաստված քահանաների միջոցով կարելի է միայն կրօնական խախտման առաջն առնել, մանաւանդ Շամախոյ թեմում, ուր օրէց օր բողոքականութիւնը աւելի ու աւելի ընդարձակում է իւր մարգարութիւնը հազար ու մի խարդախ միջոցներով: Ի բոլոր սրտէ ցանկանում ենք մեր սրբազան հօր յաջողութիւն իւր գործունէութեան մէջ»:

*
* *

Շամախոյ պ. Ս. Կ. Հ. մեզ հաղորդում է այնտեղի մի հայ «աղայի» սխրագործութիւնների մասին հետևեալը. «Անցեալ աշնանը այդ ոմն աղան կոպէկ-կոպէկ փող է հանգանակում Շամախոյ օրիորդաց զբարոցի օգտին: Հանգանակութիւնը հասնում է 240 ռուբլու: Սղան շոշափում է իւր արխալուզի գրպանում այդ գումարը և տեսնում է, որ նորանով կարելի է մի գեղեցիկ նոյս և մի ոսկէ խանչուլ առնել: Յետոյ մտածում է, որ նոյսի վերայ կարելի է նստել, խանչալը կապել և կիսաւեր քաղաքի փողոցներում, Պարսկական շահագէյի պէս, զբօսանքներ կատարել: Եւ ահա աղան հասարական 240 ռուբլին միմիայն աշխարհ է ուղարկում և փոխարէնը 50—60 ռուբլ արժողութեամբ քար է տալիս ուսումնարանի հոգաբարձուներին»:

Տպում ենք այդ լուրը, հրաւիրելով տեղային հո-

գևոր իշխանութեան ուշադրութիւնը իւր հովանաւորութեան ներքոյ գտնվող ուսումնարանի վերաբերմամբ այդ տեսակ եղծումների վերայ:

*
* *

Շահապազ Կարապետ Էփէնդին, որի կրկնամուսնութեան և բանադրանքի մասին մենք միանգամ տպեցինք Կ. Պոլսի մեր թղթակցի մանրամասն տեղեկութիւնները, տաճկական դատական նախարարին ուղղել է հետևեալ նամակը, տպուած Թարիք լրագրի մէջ, որ արտատպում են Պոլսի մի հայ լրագրից:

«Վսեմափայլ Տէր,

«Ինչպէս երեցաւ քանիցս Ձեր Վսեմութեան հետ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւններէս, իբրև արդիւնք բաղմաթիւ գրեաց, զորս ուսումնասիրած եմ՝ վճռական ապացոյցներով և վաղուց համոզուած էի արդէն թէ ի վերուստ յայտնեալ իսլամական կրօնն իսրաք և բանաւոր կրօն մէ: Բայց մինչև ցարդ պաշտօնապէս չէի ընդգրկած իսլամական կրօնն, օրպէս զի չկարծուէր թէ աշխարհային նպատակներ յառաջ տանելու հետամուտ կը գտնուէի: Սակայն, որովհետև չեմ կրնար հանգուրժել ապօրէն ճնշման, զոր խղճիս վրայ ի գործ գնել կ'օգէ Հայոց Պատրիարքարանն, որոյ իշխանութիւնն և իրաւասութիւնն արդէն չեմ ճանչնար, — ճշում, որ ապաքին հակառակ է պատուական կրօնին զոր՝ ներշնչմամբն Աստուծոյ՝ աշխարհը կ'աշխարհէ — ուստի, օրպէս զի զիտցուի թէ այսուհետև ազատած եմ այդ ճնշումէն, հարկ կը համարիմ հաշակել թէ մահմետական կրօնն ընդունած եմ, և խնդրել որ այսպէս արձանագրուելով, պէտք եղած գործողութիւնը կատարուին»:

ՇԱՀԱՊԱԶ

Թաքէ իւր այս աւուր թուով կը յայտնէ, թէ Շահապազ Կարապետ Էփէնդինի նոր անունը պիտի լինի «Սյե Շահապազ Էփէնդին»:

*
* *

ԱՐԲՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑԻՆ ԱՆԻՐԿՈՎԱԿԱՍՈՒՄ

II. Բարոյի նահանգ:

Ինչպէս նախընթաց յօդուածում յիշեցինք, որ ներկայումս ընդհանուր Եիրման անունով կոչվում են Բաբուկի նահանգի Գէօգչայ, Շամախի և Ջաւադ գաւառները. հայ գիւղական ազգաբնակչութիւնը ամփոփուած է առաջին երկու գաւառներում¹⁾: Եիրմանում հայերը գտնվում են X-րդ դարից շատ առաջ, ուրեմն նոքա նոյնպէս հին բնիկներ են այս երկրում, օրպէս և մահադանգական թուրքերը, թաթերը և արաբները: XVIII-րդ դարի վերջերում և ներկայ դարի սկզբներում Եիրմանի հայ ազգաբնակչութիւնը զօրեղանում է մի ստուար գաղթականութեամբ՝ Ղարաբաղից և Պարսկաստանից, մանաւանդ ա-

¹⁾ Գէօգչայ և Շամախի գաւառները հետազօտել ենք մենք և մեր աշխատութիւնը զետեղուած է «Նիւթերի» VI-րդ հատորի Բ-րդ մասում: Ծ. Յ.

ուաջինից: Այսպէս, ներկայումս Երեւանի Հայ գիւղական աղագրեւակութիւնը բաղկացած է երեք տարրերից. ա) վաղեմի շիրմանցիներից բ) զարաբաղյիներից և գ) պարսկահայ գաղթականներից: Հայերը ապրում են Շամախիի և Գեօգչայի գաւառների լեռնային մասնում. առաջինի Հեօիւզ և Գօշուն, իսկ երկրորդի՝ Գաւանի ասված գաւառակներում (մահալներ):

Հայոց գիւղերը յատկապէս սփռուած են Բօգ-Ղաղ կամ Երեւանեան լեռնային գօտիի վերայ: Այս գօտին սկսում է Գեօգչայ գետից, անցնում է արևմտից գէպի արևելք յիշեալ գաւառների լայնութեամբ զուգահեռաբար Կովկասեան գլխաւոր լեռնաշղթային և վերջանում է Փիր-Սահաթ գետի ափերում, նորա ստորին լնթացքի մօտ: Բօգ-Ղաղի առանձին գաղաթները չեն բարձրանում 3000 ոտնաչափից ծովի մակերևոյթի վերայ, իսկ ընդհանրապէս յիշեալ լեռնային գօտին ներկայացնում է Հարթ բարձրաւանդակների թեք և զառիվայր լանջերի տարածութիւն, ընդհատուած գետերի և վտակների կիրճերով զանազան ուղղութեամբ: Այստեղ կլիման բարեխառն է և առհասարակ տոռղջարար. վարելահողերը անջրդի են (գամիա), անջրդի են նոյնպէս խաղողի այգիները, որոնցում մշակվում են մաճերի վերայ յենուող ցած վաղեր (կելասար): Երեւանի ցորենի ամենագեղեցիկ տեսակները, «սարի բուղդան» և «կարաղըլըղը», բուսնում են այս շերտի վերայ: Այստեղ է կենտրոնացած և գինեգործութիւնը, ուստի մեր հետազոտութեան մէջ նա կոչվում է գինեգործական շերտ: Խաղողը աճում է բոլոր Հայ գիւղերում, բայց գինեգործութիւնը ծաղկած է Եւլի Շամախիի վաղեմի շիրմանցիների գիւղերում: Հայոց գիւղերի շարքը սկսում է Գեօգչայի գաւառում Բօգ-Վանդ գիւղով, իսկ Շամախիի գաւառում վերջանում է Քալախանի և Ալփուղ գիւղերով. այդ շարքի երկարութիւնն է մօտաւորապէս 120 վերստ, իսկ լայնութիւնը՝ ոչ աւելի 15 վերստից:

Բուն շիրմանցիք գետեղված են Շամախի գաւառի Մադրասա, Մէյսարի. Քարքանջ—Մեծ և Փոքր, —Սաղիան, Քելախանի, Հընդար, Գիւրջիվան, Զարգարան, Քեսովանդի, Բահլիան և Բիլխտան գիւղերում, նոյնպէս Գեօգչայի գաւառի Ավանաշէն կամ Աօշաքէնդ գիւղում: Աւարաբաղիները ապրում են Գեօգչայի Ալալակէ, Բօգավանդ, Ագալշէն, Նորշէն, Եիւքիւրջի, Հիւշտալ, Գիւղիւրան, Գիրք, Փախրալու, Քեսալբանդ, Քէշղուրդ, Գանձակ, Թօփիշէն, Ավանաշէն, Աղբուլաղ, Բալա Գանձակ, Ռուշանաշէն և Վանք գիւղերում, Շամախիի՝ Խանիշէն, Դիւրաշէն, Նորշէն, Թալիշ, Ալփուղ, Աղջար և Փախրաբիւշ գիւղերում: Պարսկահայերը գետեղված են Շամախիի Զարիու և Գեօգչայի Գերմախանայ գիւղերում: Շամախի քաղաքի Հայ բնակչութիւնը կազմուած է վերոյիշեալ երեք կարգի Հայերից, գլխաւորապէս, վաղեմի շիրմանցիներից: Հարկ է յիշել, որ 59-րդ, 69-րդ և 72-րդ թուականների երկրաշարժներից յետոյ Շամախիի Հայ

աղագրեւակութիւնը մեծ քանակութեամբ գաղթել է Բաքուի նահանգի և Իսլաութանի աշխարհի զանազան քաղաքները: Շամախեցիների ամենամեծ գաղթականութիւնը Հիմնուել է Բաքուի մէջ:

Երեւանի Հայ գիւղացիներ, ըստ իրանց հողային զրութեան, բաժանվում են երկու կարգի. ա) արքունական գիւղացիներ, որոնք ապրում են պետական հողերի վերայ, և բ) կալուածատիրական կամ, ինչպէս յիշեալ երկրում կոչվում են, բէգական գիւղացիներ, որոնք ապրում են բէգերի հողերի վերայ, վճարելով տարեկան, ըստ 70-րդ թուականի հողային կանոնադրութեան, հողատէրերին տասանորդ (մալլիհատ կամ բահրա) բոլոր երկրային բերքերից և 30-ական կոպէկ իւրաքանչիւր դեսետինա հողաբաժնի համար:

Արքունական գիւղերի թիւն է՝ Գեօգչայի գաւառում 107, որոնցից թուրքական են 71, թաթական—8, Հափութիական—6, ռուսական—3, արաբական—2, եբրայական—1, իսկ հայկական 16 գիւղ: Սոյն գաւառի 42 կալուածատիրական գիւղերից թուրքական են 37, իսկ հայկական են 5 գիւղ: Գեօգչայի գաւառում կայ 3 թուրքական գիւղ սեպհականատէր գիւղացիների բնակչութեամբ: Այս գաւառի արքունական գիւղացիների թիւն է, ըստ 85-րդ թուականի հետազոտութեան, 7692 ծուխ—26911 հոգի արակ. ս. և 22545 հոգի իզակ. սեռի—ընդամենը 49456 հոգի բնակչութեամբ. Հայերի թիւն է 1396 ծուխ, 5208 հ. ա. ս. և 4378 հ. իզ. ս., ընդամենը 9586 հոգի: Ուրեմն Հայերը կազմում են արքունական գիւղացիների 19,38-րդ տոկոսիքը:

Ըստ 73-րդ թուականի աշխարհագրի՝ արքունական Հայ գիւղացիների թիւն է—1307 ծուխ, 4531 հ. ա. ս. և 4001 հ. ի. ս., ընդամենը 8532 հոգի. ուրեմն Հայոց աճումը 12 տարուայ ընթացքում արտայայտվում է 89 ծուխով, 677 արակ. սեռի հոգով, և 377 իզ. սեռի հոգով—ընդամենը 1054 հոգով: Այս թուրքի տոկոսիքական նշանակութիւններն են՝ 6.81, 14.94, 9.42 և 12.35: Պէտք է ասել, որ Հայոց ընդհանուր աճման աստիճանը (12.35), փոքր է գաւառի արքունական գիւղացիների ընդհանուր աճման աստիճաններից (13.74), թէպէտ առանձնակի վերցրած այդ թիւը, կամ տարեկան աստիճանը—(1.03—) ցոյց է տալիս Հայերի կանոնաւոր և բաւարար աճումը:

Հինգ կալուածատիրական գիւղերի Հայերի թիւն է, ըստ 73 թուականի աշխարհագրի, 347 ծ., 1107 հոգի արակ. ս. և 946 հոգի իզակ. ս., ընդամենը 2053 հոգի: Շամախիի գաւառի արքունական գիւղերի թիւն է 168, որոնցից թուրքական են 140, ռուսական—8, թաթական—6, արաբական—4, եբրայական—1, իսկ հայկական 10 գիւղ ¹⁾: Սոյն գաւառի 55 կալուածատիրական

¹⁾ Ներու հայկական գիւղերում—Հընդարում և Քեօհիւշում—ապրում են նոյնպէս թուրքեր, առաջինում՝ 5 ծուխ 50 հոգով, իսկ երկրորդում՝ 3 ծուխ 12 հոգով: Յ. Յ.

գիւղերից թուրքական են 41, խառն բնակչութեամբ (Հայ - թուրք) 2, իսկ հայերն են 12 գիւղ:

Արքունական գիւղացիների թիւն է՝ ըստ մեր հետազոտութեան (85 թ.) 10056 ծուխ, 35570 հ. ա. ս. և 30655 հ. ի. ս. — ընդամենը 66225 հոգի բնակչութեամբ: Հայերի թիւն է 711 ծ. 2629 հ. ա. ս. և 2154 հ. ի. ս., ընդամենը 4783 հոգի. մինչդեռ ըստ 73-րդ թուականի նոցա թիւն է 655 ծ. 2282 հ. ա. ս. և 1764 հ. ի. ս., ընդամենը 4046 հոգի: Ուրեմն Հայերի աճումը 12 տարվայ ընթացքում հաւասար է 56 ծ, 347 հ. ա. ս. և 390 հ. ի. ս., ընդամենը 737 հոգի: Այս թուերի տոկոսաբան նշանակութիւններն են — 8,55, 15,21, 22,11 և 18,22:

Գաւառի արքունական գիւղացիների ընդհանուր աճման աստիճանը 12 տարուայ ընթացքում հաւասար է 12,35, իսկ տարեկանը 1,03. մինչդեռ հայոցը, հաւասար է 18,22 և 1,52: Այսպէս, հայերի աճումը աւելի քան գոհացուցիչ է Շամախի գաւառում:

Կալուածատիրական հայերի թիւն է, ըստ 73-րդ թուականի աշխարհագրի, 967 ծ. 3003 հ. ա. ս. և 2612 հ. ի. ս., ընդամենը 5615 հոգի բնակչութեամբ:

Տասներկու տարվայ ընթացքում գիւղական դասակարգից վերադարձել են քաղաքային գոտակարգերին մինչև 20 ծուխ Գէօգչայի Գիրք և Գիրք-Գիւղերան գիւղերից, չէ նախելով, որ յիշեալ գիւղերը հողի կոզմից առատապէս ապահովուած են, ուրեմն գիւղացիների գէպի քաղաքներ շարժվելու գլխաւոր պատճառը — հողի պակասութիւնը — բացակայ է այդ գէպքում. մանաւանդ քաղաքը գրաւում է գիրքեցիներին, որոնց երեւակալութիւնը, կարծես, անգաղար գրգռվում է իրանց քաղաքաբնակ համագիւղացիների հարստութեան և բարօրութեան համբաւով. . .

Միևնոյն ժամանակամիջոցում Շամախի գաւառում Գիւրջիլար կոչված հայաբնակ գիւղը պաշտօնապէս ոչնչացրել են, նորա բնակիչներին հարեան Սաղիան գիւղը վերափոխելով և գիւղի հողը Սաղիանի հողաբաժնին միացնելով: Գիւրջիլար գիւղը, ինչպէս և նորա հարեան Փախրաբէշ հայաբնակ գիւղը, գտնվելով մի վատառողջ տեղում, արագութեամբ մօտենում էր իւր կորուստին, ուստի ոստիկանութիւնը՝ համաձայն գիւղական հասարակութեան խնդրի՝ մնացեալ գիւրջիլարցիներին տեղափոխում է Սաղիան գիւղը: Տարաբաղաբար, ինչպէս իմացանք մեր հետազոտութեան ժամանակ, գիւրջիլարցիները, չիմարացած, վերադառնում են իրանց մահաբունը:

Մեր հետազոտութեան ժամանակ մեզ զբաղեցնում էր Բայալայու-Սեան հարցը, այսինքն, թէ ի՞նչ քանակութեամբ և ո՞րպիսի պատճառներից ստիպուած գիւղացիները մշտապէս գտնվում են բացակայ իրանց գիւղերից, ապրելով քաղաքներում կամ այլ արգիւնադործական և սոսկաւորական կենտրոններում: Մեր ժողոված տեղեկու-

թիւներից երևում է, որ քաղաքներում ապրում են — Գէօգչայի գաւառից — 60 ծ., 178 հ. ա. ս. և 125 հ. ի. ս. Շամախի » 100 ծ., 230 հ. ա. ս. և 200 հ. ի. ս.

Այդ ծուխերը մեծ մասամբ ներկայացնում են հատուածներ բազմահոգի ընտանիքներից, ուստի գիւղերում ունեն իրանց ներկայացուցիչներին: Շատ քչերը նոցանից կազմում են անկախ ծուխեր և բոլորովին հողային լարաբերութիւն չունեն իրանց հասարակութիւնների հետ: Բացակայութեան զլխաւոր պատճառն է հողի ակներև պակասութիւնը, ինչպէս այդ լաւ երևում է Շամախի Զարգարան գիւղում: Բացակայութեան երկրորդ էական պատճառը պէտք է որոնել այն հանգամանքի մէջ, որ գիւղական հասարակութեան մշակ ու ժերը աւելի շատ են, քան նորա մշակուող հողերի համար հարկաւոր են, ուստի իրանց ուժը արգիւնաւոր գործադրելու նպատակով պէտք է աւելորդ մշակները հեռանան գիւղերից: Այս պատճառն էլ իսկապէս հողի պակասութեան մէջն է կայանում: Բացի գիւղերից բացակայ գտնուող ծուխերից, մեր հետազոտած գաւառներից գնում են աշխատանքի գէպի քաղաքներ և այլ արգիւնադործական կենտրոններ առանձին առանձին անհատներ: Գէօգչայի գաւառից այդպիսիների թիւն է 532 հոգի, իսկ Շամախի գաւառից — 180 հոգի: Մենք մի առ մի առձանագրել ենք այս աշխատաւորների պարագմունքները ծուխերի ցուցակը կազմելիս, և մեր տեղեկութիւններից երևում է, որ 90,47% այս աշխատաւորների կազմում են մշակներ և արհեստաւորներ, իսկ միայն 9,55%-ը վաճառականական գործերով են զբաղուած: Առաջին կարգի մէջ կան հրավառներ, կառապաններ, կոշիկաւորներ, դարբիններ և այլն, իսկ երկրորդ կարգում՝ գործարանատէրեր, մանրավաճառներ, գործակատարներ և այլն: Ի գէպս. ասած, որ գիւղական հոսանքը (զլխաւորապէս Ղարաբաղից, Չանգազարից և Շիրվանից) գէպի ինքը գրուող ամենամեծ կենտրոնն է Բաքուն, որտեղ լայն ասպարէզ կայ ուժերի արգիւնաւոր գործադրութեան համար. . .

Շիրվանի արքունական հայ գիւղացիները պատկանում են լուսաւորչական դասնութեան, բացի 5 ծուխ լուսեւրականներից 16 հ. ա. ս. և 9 հ. ի. ս. ընդամենը 25 հոգով Շամախի գաւառում: Այդ լուսեւրականների փոքրիկ խումբը կազմում են Զարգարան և մասամբ Մէյսարի գիւղերի քաղաքում ապրող բնակիչները. պէտք է ասել, որ լուսեւրականութիւնը Շամախում նոյն իսկ տարածվելու սկզբից Զարգարան գիւղի — քաղաքում ապրող — բնակիչներից շատերը մտել են նոր համայնքի մէջ, իսկ Մէյսարում լուսեւրականութիւնը սկսուել է տարածուել վերջին ժամանակները: Այս գիւղի ծանրաշարժ և դանդաղաբար բնակիչներին գէպի ժողովարան գրաւելու համար նշանակած են եղել 20-ական կուպէկ ընծայ իւրաքանչիւր անհատին ամեն մի անգամ ժողովարան գալու համար: Մեր հետազոտութեան ամառը (85 թ.) յատնի

պ. Ա.-ցը եկած էր Գարեհանջ գիւղը՝ աւետարանականութեան սկզբունքները ժողովրդի մէջ տարածելու նպատակով, բայց նա փութով հեռացաւ գիւղից, ազատելով իւր անձը և իրան հիւրասիրող գիւղացիներին քարքեանջեցիներէ կատաղութիւնից:

Ի վերջոյ, յառաջ ենք բերում այն կարծիքը, որը մեր հետազոտութեան մէջ յայտնել ենք հայ գիւղացիների մասին: «Հասարակական ոգին հայերում չունի այն հարթիչ ուժը, որը նկատվում է ռուս-աղանդաւորների մօտ. հայ գիւղացին հասարակական շահերի սփերայում պինդ կանգնած է իւր շահերի համար, ինչպէս և նա միշտ պահպանում է իւր անհատականութիւնը: Ուստի հայ բնակչութեան մէջ ընդհանուր և անձնական շահերի կռիւը տարվում է մեծ յամառութեամբ և կրքով: Հայերը մնացեալ ազգերից աւելի են արտայայտում հակումն դէպի լուսաւորութիւն: Բացի գիւղական ուսումնարաններից, նոքա իրանց զաւակներին ուղարկում են քաղաքային ուսումնարաններ: Հայ կնոջ հոգացողութեան ներքոյ են, բացի տնային պարապմունքներից, և այնպիսի աշխատութիւններ, որպիսիք են՝ խաղողի այգիների և պարտիզային բոյսերի (խաշխաշ, սիսեռ և այլն) քաղհանը և պարտէզների քաղումը: Նա պարտաւոր է և տան ջուրը բերելու: Դաշտային աշխատութիւններից հայ կինը երբեմնապէս կատարում է խոտ հաւաքելը և օգնում է կալթազելիս:

«Հայ գիւղացիք, բացի իրանց մայրենի լեզուից—հայերէնից—գիտեն և թուրքերէն:»

Ն. Աբէլեան:

* * *

ՆԱԽԱԳ ԾՈՒՇՈՒՑ

17 Օգոստոսի 1887 թ.

Ամսոյս 4-ին հեռագիրը լուր բերեց, որ թեմիս սրբ. Առաջնորդն արդէն ուղևորուել է Էջմիածնից դէպի Շուշի՝ իւր առաջնորդութեան պաշտօնին ստանձնելու: Հասարակութիւնը շտապեց մի քահանայ ուղարկել ընդ առաջ Նորին Սրբազնութեան Եւլախ կաթարանը՝ նորան, յատուկ պատրաստուած, կառքով քաղաք բերել: Ամսոյս 8-ին քաղաքի առաջնորդները և բարձրատիճան պաշտօնական անձինք՝ մօտ 50 հոգի բժ. Աթաբէկեանի ջրաղացի մօտ ճաշ պատրաստելով ի պատիւ Նորին Սրբազնութեան, այդ օրն սպասում էին նորան այդտեղ ճաշելու: Նորին Սրբազնութիւնը ժամանելով այդտեղ, ողջունում է նոցա և հրաւիրում սեղանի. ճաշի վերջ խմում են Նորին Վեհափառութեան և Սրբազան Հօր կենացը, և Սրբազանը մի քանի խօսքով իւր գահութիւնը մատուցանելով հանդիսականներին՝ Նորին Օծութեան օրհնութիւնը ժողովրդին թողնում է եկեղեցում տալու: Ճաշը շտապով վերջացնելով,—որովհետեւ ամբողջ Շուշու հայ հասարակութիւնը սպասում էր նորան քաղաքի դրան,—Սրբազանը կառք է նստում և հարկերի չափ ձեւաւորներով յառաջ ընթանում դէպի Շուշի: Ժողովրդի խուռն բաղմութիւնը կանգնած էր քաղաքի մեծ դրան դուրսը՝ ար-

հետաւորաց դրօշակներով: Մօտենալով ամբոխին, Սրբազանը իջաւ կառքից և ողջունեց ժողովրդին: Քաղաքագլուխը, ի դեմաց ժողովրդեան, շնորհաւորեց Նորին Սրբազնութեան մօտքը և ապա Սրբազանը քաղաքագլխի միջոցաւ առաջարկեց ժողովրդին դիմել իրան հեռ եկեղեցի և ընդունել իւր շնորհակալիքը և Նորին Օծութեան օրհնութիւնը: Ժողովուրդը կեցցէններով հետեց Սրբազանին: Եկեղեցում, ինչպէս կասեն, ասեղ գցելու տեղ չը կար: Հոգեւորական դասը եկեղեցւոյ արեւելեան դռնից զգեստաւորուած ընդունեց Նորին Սրբազնութեան և պատշաճաւոր շարականով ուղեկցեց մինչև եկեղեցի: Սրբազանը բեմի առաջ աղօթելուց յետոյ, դարձաւ դէքի ժողովուրդը: Թեմական դպրանոցի մի աշակերտ և օր. ուսումնարանի մի աշակերտուհի ճառեր կարդացին և խնդրեցին Սրբազանի համար երկար կեանք և արդիւնաշատ տպագրաց իւր գործունէութեան—ժողովրդի կառավարութեան և ուսումնարանաց յառաջադիմութեան—մէջ: Ապա ճառ կարդաց մի քահանայ, որից յետոյ Սրբազանը միանգամայն զգացուած այդ սիրալիւր ընդունելութիւնից և հայ աշակերտների ու աշակերտուհիների կողմից կարդացուած ճառերի մէջ արտայայտած բարեմաղթութիւնից, յախ՝ տուեց ժողովրդին Վեհափառ Հայրապետի օրհնութիւնը և ապա իւր ազգու քարոզով օրհնելով ժողովուրդը՝ խնդրեց Աստուծոյ, ի սէր մատաղ սերնդի դարգացման և ժողովրդեան հոգեւոր միւլթարութեան և բարօրութեան, կարող կացուցանել իրան լցուցանելու նոցա փափագը:—Հետեալ օրը, կիրակի, պատարագից յետոյ, կարդացուեց Նորին Օծութեան օրհնառաք կոնդակը: Սրբազանն այս անգամ ևս բեմ բարձրացաւ և իւր ազգու քարոզով յայտնեց ժողովրդին, որ ինքը շատ և շատ զգում է իւր ժողովրդի կարիքը և որ ի մանկութենէ ուխտած լինելով ծառայել եկեղեցւոյ և ազգին, չի դանդաղել իւր ժողովրդի կարիքը լցուցանելու և նորա կնքաւորած գործերն ուղիղ շաղկի վերայ դնելու: Բացադրեց ընդարձակ կերպով, թէ ինչ է հայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը և ինչ կապերով կապուած են նոքա միմեանց հետ. . .

Յուսով ենք, որ Նորին Սրբազնութիւնը կ'աշխատէ իւր շատ գործերի հետ ի միասին ուշք դարձնել և թեմական դպրանոցի վերայ և իբրեւ նորա յառաջադիմութեան և մատաղ սերնդի դարգացման գործին նախանձախնդիր՝ զպրանոցը հեռու կը պահէ խնամութեան և անձնականութեան անպարէզ դարձնելուց և կը ջանայ արժանաւորագոյն գործիչներ այդ անպարիզի մէջ դնելու: Յուսով ենք, որ նա կ'աշխատէ եկեղեցիները բարեկարգելու նոցա արժանաւոր և ուսեալ քահանաներ տալով և հները, անընդունակները, միջից իսպառ բառնալով: Վերջապէս, յատով ենք, որ նա իւր ազգու քարոզներով դէմ կը դնէ տիրող բողոքականութեան մուրար վարդապետութեան տարածման, և ժողովրդին ուղիղ վարդապետութեան ճանապարհը կը ցուցանէ: Այս ամենը ոչինչով չի կարելի իրագործուած տեսնել, եթէ ոչ արժանաւոր քահանաներ տալով մեր դեռ անդարդացած ժողովրդին և բարեկարգ ու յառաջադէմ դրութեան հասցրած դպրոցներ ունենալով, մանաւանդ գիւղերում:

* * *

ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արտասահմանի մի Հայ լրագրում տպուած են հետեւեալ տեղեկութիւնները Տաճկական Հայաստանի մասին:

Ամասիայի կողմը եւ կրօնափոխութիւններ Թիւրքիայի Հայերին մէջ

Կ. Պօլսէն եւրոպական լրագիրներին զրուած հեռագիրներ կիմացունեն, որ մի ծանր կռիւ պատահած է Ամասիայի Հայերին և Թիւրքերին մէջ: Այս գէպի նկատմամբ զանազան լրագիրներին հաղորդուած տեղեկութիւններէն կամփոփենք հետեւեալը:

Ամասիայի կառավարիչ Ֆէխամ փաշայի բարեկամներէն մի մահմէտական չէրքէզ սաստիկ սիրահարուած է եղեր Գալաթի Ասատուր անուն մի Հայ գեղեցիկ աղջկան, այնպէս որ կուգէր մինչև անգամ քրիստոնէութիւնըն ընդունիլ և պատկուիլ Հայ աղջկան հետ: Կառավարիչ փաշան կը համոզէ իւր բարեկամ Թիւրքին թէ հարկ չը կայ կրօնափոխութեան և թէ ինք կօգնէ որ աղջիկը իւր տունէ լափշտակելով տանին և մահմէտականացունեն: Փաշան իւր խոստում կը կատարէ. անոր տուած գիւրութիւններին շնորհով, աղջիկը կը լափշտակուի, կը տարուի հայրենի տունէն և մի գաղտնի տեղ կը պահուի: Որպէս զի Ամասիայի մէջ խռովութիւն չենէն այդ բռնաբարման պատճառով, Թիւրքեր կորոշեն աղջիկը զրկել Թօքատ (Եւգոկիա), որ Ամասիայէն 2 օրի չափ հեռի է և այնտեղ կրօնափոխ անել: Աղջկան եղբայրները մի բարեսիրտ Թիւրք կնոջ միջոցով կիմանան այդ գաղտնի խորհուրդը և, երբ աղջիկը ոստիկաններէ շրջապատուած մի կառքի մէջ դրած կը տանէին Թօքատ, կառքը մի կամուրջի վրայէ անցնելու միջոցին Հայ աղջկան եղբայրները կը յարձակին կառքին վրայ և ամեն վտանգ աչք առնելով և սրարշաւ ձիերի սանձէն բռնելով կը կեցունեն կառքը, ձիերին վրայի փոկերը կը կտրեն անմիջապէս և հայուհին կազատեն կառքին մէջէն: Կռիւր կը սկսի ոստիկաններին և Հայերին մէջ. իսկոյն Թիւրքեր և Հայեր չորս կողմէ վազելով կուգան կը խռնուին այնտեղ 2000 հոգու չափ և գործը արիւնահեղ կռուի կերպարան կառնէ: Կառավարիչ փաշան ոստիկաններով մէկտեղ կը վազէ, կուգայ կռուին տեղը և ինք անձամբ կը սկսի հայհոյել և սուհնով վերադարձնել Հայերն. բնականապէս իւր օրինակին կը հետեւին և ոստիկաններն: Արջապէս աղջկան մօր, որ նոյնպէս վազած եկած էր այնտեղ, լալագին աղբորանքին վրայ փաշան կը համոզուի վերադառնալ կառավարական պաշտօնատունը, ուր կը տարուի նաև աղջիկը և ուր կը հաւաքուին նաև Հայ ժողովրդի երեւելիները: Աղջիկը հրապարակով կը յայտարարէ այնտեղ թէ ինք չուզէր մահմէտական լինել և բռնի կրօնափոխ կանեն զինք.

ուստի աղջիկը կը յանձնուի իւր ծնողքի: Այս կռուի մէջ 10-ի չափ Հայեր վիրաւորուած են ծանրապէս:

Ամասիայի Յօյներն և բողոքական Հայերն ալ բնականապէս սաստիկ յուզուած այս բռնաբարութենէ, եռանդով պաշտպանած են Հայերի դատը. Յօյների Մետրապօլի փոխանորդը և բողոքական Հայերի ազգապետը մեր Կրօնական և Քաղաքական Ժողովների հետ միացած, կառավարիչ Ֆէխամ փաշայի գէմ գանգատի հեռագիրներ կը զրկեն Սեբաստիա կուսակալին և Կ. Պօլսի Մեծ Եպարքոսին, ինչպէս նաև Հայ Պատրիարքարանին: Ամասիայի գերմանական դեր-հիւպատոսն ալ, որ եւրոպացիների միակ պաշտօնական ներկայացուցիչն է այնտեղ, Թիւրքերի այս վայրենական բռնաբարութեան վրայ մի տեղեկագիր զրկած է Կ. Պօլսի իւր գեսպանատան: Իսկ Ամասիայի Հռովմէական Հայերի առաջնորդական Տեղապահ Հայրը Իսլամներին հետ միացած կը հեռագրեն Բ. Դուռը և Կ. Պօլսի Թիւրք լրագիրներին թէ Հայ աղջիկը կը փափագէր թրքանալ և Հայեր յանրաւի խռովութիւն հանեցին, կառավարութեան գէմը մբոստանալով:

Ամեն Ս. Պատրիարքը, գատական և կրօնական նախարարին գիմելով, գանգատած է Ամասիայի կառավարչի բռնած ընթացքէն: Նախարարը յանձնարարած է Սեբաստիայի կուսակալին՝ քննութիւն բանալ այս գէպի վրայ: Այժմ հանդարտութիւնը տիրած է Ամասիայի մէջ:

— Տիարպէքիի մէջ Ժիզուիթներն սաստիկ ջանքեր կանեն Հայերն կաթողիկոսեան դարձունելու համար. զրոմական օգնութիւններ կանեն կրօնափոխներին և այն կողմեր տիրող սովի երկիւղէն օգուտ կը քաղեն՝ խեղճ Հայերի խղճին վրայ բռնանալու համար: Այսպիսի մի ծանր վտանգի առջևն առնելու համար, Կ. Պօլսի Հայոց Պատրիարքաջանը որոշած է մի բարձրաստիճան կարող եկեղեցական, ինչպէս է Խրիմեան Ս. Հայրիկը, զրկել այնտեղ: Ս. Պատրիարքը անձամբ խընդիր մատուցած է Բարձր. Մեծ Եպարքոսին և մի քանի անգամ տեսակցութիւններ ունեցած է Դատական և Կրօնական նախարարին հետ, որպէս զի թոյլտուութիւն լինի Խրիմեան Սրբազանին Տիարպէքի երթալ Պատր. Փոխանորդի պաշտօնով: Խնդիրը ներկայացուած է Նախարարական խորհրդին, ուրկէ պիտի տրուի թոյլտուութեան որոշումը, վասն զի ասկէ 2 տարի յառաջ Խրիմեան Սրբազանի Հայաստանէն հեռացումը նոյն խորհրդի որոշմամբը եղած էր:

— Եւգոկիայի (Թօքատ), Սեբաստիայի (Սուազ), Բաքիբի և Կիւրինի մէջ գտնուող Հայ-Հռովմէականներն Ժիզուիթների ջանքերովն հետզհետէ կը թողուն Հայ-Հռովմէականութիւնն և Լատինականութեան կը տիմեն: Սեբաստիայի մէջ Հայ-Հռովմէականների եկեղեցին ութ ամսէ ի վեր փակուած լինելով, Ժողովուրդը Լատինների եկեղեցին կերթալ աղօթել:

Վան, 14/26 յուլիս 1887

Աքսորեալներէն Օտեան Գէորգի և Յովհաննէս Քանքանեանի մայրերն իրենց ստորագրութեամբ և 200 է աւելի բառերով աղերսագիր մը հեռագրեցին Վեհ. Սուլթանին իրենց որդւոց ազատութեան համար: Աքսորեալներն անտանելի խեղճ դրութեան մէջ կը գտնուին. ինչպէս զիտէք, Պրն. Միքայէլ Նաթանեան աքսորուած է Աքսարայ (Ղոնեօի նահանգին մէջ). Պրն. Գէորգ Օտեան՝ Արապխոն, ուր բնաւ հայ չկայ և Յօրի չափ հեռի է Աքսէրայէն. Պրն. Յովհաննէս Քանքանեան՝ Իւրքիւպ, որ 6 ժամ հեռի է Արապխոնէն: Ութ ամիս եղաւ, որ այդտեղ են և թէեւ երաշխաւոր տուած կրնան ազատ, պտըտիլ քաղաքին մէջ, բայց մինչև այժմ անգործ մնացած կը թափառին այնտեղ խեղճութեամբ: Վանի նոր նահանգապետը, որ այդ աքսորուածներին անմեղութեանն տեղեկացած է, խօսք տուած է մօտ օրէն նոցա ազատութեան, բայց դեռ բան մը չէ եղած:

Իւրտ ցեղապետներէն Տրպաղ աղան, որ Հայոց Հասուցած վնասներուն և անոնց գանգատանաց պատճառով քաղաք բերուած բանտարկուած էր, երաշխաւորութեամբ դուրս ելած էր քաղաքէն: Այժմ իւր երաշխաւորի հետ մէկտեղ փախած է քաղաքէն և մի քանի մարդեր սպաննած է Ապաղաի կողմեր: Ո՞վ գիտէ, ինչ չարիքներ պիտի հասցունէ դարձեալ Հայոց, որ իրեն բանտարկութեան պատճառ եղան:

Երեսուն տուն (իւր 100 անձինք) հայ քոչարներ շաբաթէ մ'ի վեր իրենց երկրէն դադարեցնելու եկած են աստ ի Վարազ՝ Հոյ խնդրելու, ուր եթէ չստանան, Ապաղա պիտի երթան, ինչպէս որ Կողանցիք գնացած գիւղ շինած են հոն քիւրտ Մահմատէ Կոփի (Մուսաաղաի ընկերներէ մին) Դիլա (1) դառնալով, որին Յ տարիէն վերջ իրենց եկամուտներու հարիւրին 20ը պիտի վճարեն իւր վարձ:

Արարուց թաղին մէջ Խանիկեաններն կաշխատին դարձեալ խռովութիւններ հանել: Թաղին ժողովուրդը Թաղ. խորհրդէն վաւերացեալ հանրադրով խնդրած էր Խառն ժողովէն, որ Պ. Յովհաննէս Տ. Գէորգեան քահանայ ձեռնադրուի իրենց թաղի: Խանիկեաններն, որ մի քանի անձ միայն ունին իրենց հեռուող, կերթան Առաջնորդարան և Գեր. Ալեքսանդրեան Սրբազանին անվայել խօսքեր ուղղելով կը պնդեն, որ չձեռնադրուի այդ անձ, որովհետեւ Նաթանեան Կարապետ աղաի մարդերէն է եղեր. այլ անոր փոխարէն կուզեն որ ձեռնադրուի Պրն. Յովհաննէս Բարադամեան, որին հակառակ է այժմ ժողովրդի ստուար մեծամասնութիւնը: Սրբազանը տեսնելով ասոնց անվայել խռովայոյզ ընթացքը, կը ստի-

պուի ճանբել Խանիկեանը Առաջնորդարանէն: Խնդիրը դեռ որոշ վախճան մ'առած չէ:

Վան այժմ փոքր ի շատէ հանգարտած է Վալի փաշայի և Ս. Գրիգորիս Ալեքսանդրեանի շնորհիւ: Ժողովուրդը երկուքէն ալ գոհ է: Գրիգորիս Սրբազան միևնոյն ժամանակ Վարազայ փոխ-վանահայր կարգուած լինելով Խրիմեան Ս. Հայրիկի կողմէն, վանքի դպրոցի արտաքին պատերն քակել տալով մեծ դպրոց մը պիտի շինէ: Դպրոցներն հետզհետէ բարեկարգ վիճակի մէջ դնելու ջանքեր կան: Այդ ջանքերու նախաձեռնութիւնն ունեցած են առ այժմ Արարուց և Յայնկոյսների թաղերն: Արարքի մէջ կիրակօրեայ մի վարժարան ալ բացուած է այժմ, ուր 70 ի չափ աշակերտներ կուզան դաս առնել կիրակի օրեր:

Նահանգապետ փաշան քաղաքը բարեկարգելու կաշխատի: Արդէն քաղաքի դռնէն մինչև Խաչիօղան՝ փայտէ ցիցերի վրայ լապտերներ հաստատել տուած է, որոնք գիշերներն վառելով կը լուսաւորեն այդ պողոտայն: Նոյնպէս քաղաքի դռնէն մինչև Խրիմեան Ս. Հայրիկի տան առջև մի գեղեցիկ խճուղի շինել կը տայ, որ հաւանօրէն այս տարի չը պիտի կրնայ աւարտիլ:

Ստամբուլ, 18/30 յուլիս 87

Այս տարի երկրագործութեան ապարդիւն մնալուն պատճառաւ ժողովրդեան թշուառութիւնը հետզհետէ կը ծանրանայ. դադարեցնելու տակաւին կը շարունակէ, այգիները մասամբ չորնալու վրայ են, առևտուրը իրականապէս դադարած է, մնացածը ձևակերպութիւն մ'է միայն: Անցեալները հարիւրաւոր սղքատներ ամեն օր կը գիմէին կառավարութեան գուռը՝ պաշտօնէից գուլթը հայցել իւրեանց թշուառութեան վրայ և հանց կը պօռային. այս գիմումներուն ապարդիւն մնալը տեսնող աղքատ կիներ ի վերջոյ ստիպուեցան շուկայ ելնելու և խանութներէն ինչ որ տեսնեն՝ յափշտակելու, շուկայի մէջ մեծ խառնակութիւն մը կը սկսի, խանութպանները մեծաւ սարսփով կ'սկսին խանութները գոցելու:

Այսքան անվայել եղելութեան առջև տեղւոյս կուսակալ Բայիֆ փաշայի անտարբերութիւնը զարմանալի բան էր. նորին Վսեմութիւնը տեղս ժամանելէն ի վեր՝ ոչ թէ իւր փափուկ պաշտօնի վերաբերեալ տեղային խնդիրներով զբաղեալ էր, այլ իւր կանանոցի մէջ կնոջ շրջագոյնութեամբ և տղոց մուճակները կարելու ձեւերը գործերով ժամանակ անցուցած և բոլոր գործերը այս ու այն պաշտօնէից քմահաճոյքին թողած լինելուն պատճառաւ, խեղճ մարդը այսպիսի ծանր պարագաներու առջև բոլորովին շուարած մնացած էր:

Սխալեան Աւետիս անուն մի հումմէական-հայ, որ

¹⁾ Մըիպաները Հոյ չունեն, այլ իբրեւ ճորտեր ուրեշի Հոյի վրայ աշխատելով, եղած բերքին մէկ մասը իւրենք կը ստանան, մնացած մասն ալ Հոյաւորէր: Մ. Խ.

կուսակալութեան թարգմանի պաշտօնը ունի առանց տեղեակ լինելու ոչ գաղղիներէնի և ոչ ալ թուրքերէնի, իւր պաշտօնը կատարելէ աւելի, ժեզուիթ կղերականի մը դերը կը կատարէր, իւր երեւակայած բոլոր ոյժերը հայ ազգին թշնամանքներ ընելու յատկացնելով: Սա կուսակալին լուրեր կը հաղորդէ, որ իբր թէ այս բոլոր աղմուկները անտեղի են, ընողները հայեր են, թէ կառավարութեան դիմող կիները հայեր են, շուկայ յարձակողները նաև հայ կիներն են, թէ ասոնք տեղւոյս հայ մեծամեծներէն բաղկացեալ մի գօմթէի գրգռութեամբ կը լլան և թէ այսպիսի ձեռնարկութիւններ կառավարութեան դէմ սպառնալիքներ յարուցանելու քաղաքական դիտաւորութեամբ մը կը կատարուին ևլն.:

Կուսակալը, որ այս բոլոր զրպարտութեանց հաւատ ընծայելու բնաւ չի վարանիր, կ'սկսի ինք ևս կասկածոտ աչքերով հայիլ հայերուն և վտանգ մը գուշակել իւն ամեն գործոց մէջ, որոնք կը վերաբերին հայերուն. տեղւոյս մեծամեծներէն կը կանչէ 8—10 հոգի, բօլիսներու միջոցաւ և զմանք ալ գիշերանց, շատ մը սպառնալիքներ կընէ նոցա, առարկելով թէ իրենք լինին յիշեալ ձախորդութեանց պատճառները. հարկ եղած պատասխանները տրուած են:

Թէև ի ցնծութիւն ժողովրդեան, կուսակալը հրաժարած այս շաբաթու դէպի Կ. Պօլիս մեկնած է, սակայն Սիսիւեանի աշխատութիւնք իրանց արժանի վարձատրութիւնն չստացան տակաւին. . . :

ՖԵԼԻԵՏՕՆ

ՄԻԱՄԵԱՅ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԿԱՐՍԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՐԿՍԵՈՒ
ԴՊՐՈՑԱՅ 1886—1887 ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՈՅ *)

I

Համաձայն «Գլխաւորական կանոնադրութեան» Վեհափառ Հոգևորականին ամենայն հայոց, (յօդ. 18 և 26), կազմելով միամեայ այս ընդարձակ և մանրամասն տեղեկագիրն, շատ մեղանշած կը լինեմ Կարսի հայոց զաւակաց Ֆիզիքական գաղութարարութեան դէմ, եթէ ես առաջուց չը նախադրուցենք այն վտանգի մասին, որն աննկատելի կերպով իւր զոհերն է ունեցել և դեռ շարունակում էլ է, որպէս հետեանք այն պակասութեանց, որոնք ունեն իմ անսոյութեանս յանձնուած հոգեւոր երկսեռ երկբասեան Ս. Լուսաւորչեան և Ս. Շուշանիկեան դպրոցներն:

*) Սոյն տեղեկագիրն փոքր ինչ համառօտութեամբ ներկայացրած եմ տեղւոյս հոգեւոր դպրոցաց Հոգաբարձական ժողովին 18 յուլիսի, բացի այդ պաշտօնական տեղեկութիւններէն՝ այժմ նպատակ ունիմ աւելի ընդարձակօրէն խօսելու մի քանի միայն մանկավարժական հարցերի և թէ ուսումնարանի կառավարութեան վերաբերեալ իմ կարծեաց մասին:

Գ. Ե.

Նրկսեռ դպրոցներն միմեանց կից սենեակներում են դեռեղվում—տեղւոյս Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ սրահումն, դոքա գտնվում են «Ժամտան» կոչուած թաղումն՝ Սիջնաբերդի ահաբեկ ժաշուրի տակ, լեռան կէս բարձրութեան վերայ շինուած, որ երթեկողներն բարձրանում են բոլորովին թէ անյարմար սանդուղքներով և թէ նեղ ճանապարհով: Այդ դերքը վնասուած է ուսումնարանաց համար այն կողմանէ, որ դոքա՝ շատ բարձր տեղ շինուած լինելով, ձմեռ ժամանակն աշակերտաց և աշակերտուհեաց երթեկուղիներն սարսափելի դժուարացնում են սառուցների պատճառով, որոնց վերայ շատ-շատերն՝ ընկնելով՝ իրանց մի որ և եղի ֆիզիքական վնաս են հասցնում: Երկրորդ և ամենամեծ վտանգն այն է, որ ուսումնարանների վերեւ գտնուած Սիջնաբերդի ժաշուրը ամեն մի բոլի մահուան սպառնալիք են տալիս, յիշեցնելով 1880 և 1884 թ. թշուառ դէպքերն, երբ ահագին ժաշուրն՝ իրանց տեղերից քանդուելով՝ տակով արեցին ուսումնարանի մօտի թէ աներն և թէ մասամբ ընկնելներն: Ուսումնարանաց ներկայ գրութիւնն մանաւանդ վտանգաւոր է այն պատճառով, որ ինչպէս ճարտարապետական (ինժեներական) հետազոտութիւնն ցոյց տուց՝ դեռ ևս կան 15 մեծ, իրանց տեղն ամենափոքր չենմամբ մնացած, ժաշուր, որոնց մեծ մասի ուղղութիւնն շեղուած է թէ դէպի եկեղեցին և թէ դէպի ուսումնարաններն, այնպէս որ ամենայն մի անձրեւային օր կարող է մեծ և չքանութեամբ թշուառութիւն պատճառել այդ երկու հաստատութեանց, զոհ տանելով բազմաթիւ զաւակունք:

Ուսումնարանաց դատարաններն կաղմութիւնն եւ միանգամայն անյարմար և վնասակար է ուսանողների համար թէ ֆիզիքական և թէ մտաւորապէս: Այդ անյարմարութիւնները ահա այս հետեւեալներն են. ա) Գաղութաններում շատ մութն է, պատճառ որ լուսամուտներն շատ քիչ են և այն էլ սենեակի մի կողմն բացուած—(իւրօքան չիւրն երկու լուսամուտով). այնպէս որ պատուհանների մօտ նստած աշակերտներն և աշակերտուհիք են միայն բաղաւոր լինում լուսի կողմանէ, իսկ մեծամասնութիւնն մթութեան մէջ է գտնվում: Զննց այս է պատճառն, որ կարճատեսութիւնն, որչափ փորձով նկատուեցաւ, հետզհետէ զարգանում է մեր աշակերտաց մէջ. բ) Բոլոր դատարանաց դռներն մէկ մէկու միջով են անցնում, այնպէս որ դրոնք բարձր դատատուն գնալու համար, պէտք է անցկենալ բոլոր դատարաններով. բացի դրանից՝ նստարաններն չարմարաւոր դատարաններու վերաբերեալ—շատերն դռներն անյարմար են բացուած: Այդ բոլոր պակասութիւններից երեւում է և այն մտաւոր վնասն, որն պատճառում են մեր աշակերտներն, որոնք ուշանում և դատարանների միջով անցնում են իրանց դատատունները միւս աշակերտաց լարուած ուշադրութիւնները՝ դասի ժամանակ՝ իրանց վերայ գրաւելով: Շատ խանգարմունքներ լինում են նոյնպէս և դատարաններին: Բաւական չէ այդ՝ եթէ մի դատատան մէջ փոշի կամ ծուխ է լինում, իսկոյն նոյնն տարածվում է և միւս դատարաններում՝ ի վնաս այնտեղի աշակերտաց. գ) Գաղութաններում ձմեռ ժամանակ անասելի ցուրտ է լինում, այնպէս որ ուսուցիչներն և ուսուցչուհիք թէ վերարկուով, թէ մուշտակով և թէ կրկնակօղիկով անգամ ցրտութեան ստատկութիւնն զգում են, հապա թէ միմյոք զրութիւն կարելի է երեւակայել մեծամասնութիւն կաղմող այն աղքատ աշակերտներին և աշակերտուհեաց, որոնք՝ բացի իրանց մի քանի հին ցնցոտիներից, ուրիշ ոչինչ չունեն: Թէև դատարաններում լինում են վառարաններ, որոնց՝ իւր ժամանակին՝ վառում

են. բայց թիւ օգուտ, երբ ցրտութեան դէմ չէ կարելի մտաւել թէ դռներէ, թէ պատուհաններէ շրջանակներէ, թէ պատերէ և թէ ստորին չարիկ դատարի և ցուրտ սենեակներէ (որոնցից ցուրտն վերին սենեակի չատակով անցնում է) անպիտանութեան պատճառով. շինութեան վերէ չիշած ամեն մի մասի անցարմարութիւնն միանգամայն տաքացնելու նշանակութիւնն ունեցնում է: Յաւալի տեսարան է ներկայանում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ դուրսն քուր է լինում (որպիսին Կարսի մէջ շատ չաճախ է պատահում), որից ե՛լ վառարանի ծուխն ծխնելուցից դուրս չը գալով՝ սարսափելի ծուխ է հաւաքվում դասարաններում. այդ գէպքում եթէ պատուհանները բանում են, ցուրտ է լինում, չեն բանում - ծուխն մնում է: Այդ ցրտութիւնն և ծուխն են պատճառ, որ աշակերտներից և աշակերտուհիներից շատերն հիւանդութիւններ ստացան՝ մեծ մասն աչքացաւութիւն (ծխից), սարսափելի հազ և բզացաւութիւն - հատարակ (ցրտից), որովայնի խանգարումն և արիւնշային հոսումն - նոյնպէս ցրտից, երկնալի է և թոքային հիւանդութիւնը, մանաւանդ որ աշակերտներն՝ դուրսն խաղալով և տաքանալով՝ ներս են գալիս և պտղում, իրանց՝ աննկատելի կերպով՝ մատնելով վերջիշեալ հիւանդութեան, որպիսի օրինակներ երկուսն պատահեցան. դ) Գասարանները ձմեռ ժամանակ խոնաւ են, մանաւանդ օրորդաց դասարանները, ուրին նպատակով են կողքի դատարի մնացած ցուրտ փոշտանոցներն, ուր և գտնվում են ուսումնարանաց ջրամանները, որոնցից՝ աշակերտներն և աշակերտուհիք խմելով՝ շատ անգամ թափում են և գետնին ցիխացնում, հետեւապէս և օդն խոնաւացնում: Այդ պատճառով օրորդաց դասարանները տղայոց ուսումնարանի բոլոր միւս դասարաններից շատ և շատ խոնաւ են. կողմնակի աչքերուն - առաջին հաշիւացից - շատ հեշտութեամբ կարող է նկատել դոյն պակասութիւնը - մանաւանդ ձմեռն, երբ պատերն իրանց գոյնն փոխում են՝ ծածկուելով անհամար ջրային կաթիլներով: Խոնաւութիւնն իւր վատ ազդեցութիւնն անում է նկատելի կերպով այն ժամանակ, երբ որ վառարաններն վառում են, դասարանը փոքր ինչ տաքանալով, մէկ էլ նկատում էք, որ մէկի գլուխն է ցաւում - պտույտ գալիս, մէկի սիրտն է խառնում - չետ գալիս, մի երրորդն էլ ուշաթափվում է. կարող էք երեւակայել թէ՛ այդ տեսարանի ժամանակ խեղճ ուսուցչի դրութիւնն (թիւ կը լինի: և). Գասարաններում օդն սարսափելի անմաքուր է լինում, մանաւանդ ձմեռն և անձրեւային վատ եղանակներին, երբ աշակերտները դատարաններից անկարող են լինում դուրս գնալ իրանց դատարաններից. այդ նորանից է, որ ուսումնարանները չ'ունեն, գոնեան այդ գէպքերի համար, մեծ կորրիդորանման սենեակներ: Ձ). Բաւական չէ այդ, որ ուսումնարանները վատ եղանակներին աշակերտաց համար մնալու տեղ չ'ունեն - դասամիջոցներին, այլ մի ամենախոշոր պակասութիւնն ևս այն է, որ լաւ եղանակներին ժամանակ ազատ խաղալու տեղ անգամ չ'ունեն: Մեր դպրոցներից միայն տղայոցն իւր առաջն ունի ընդարձակ սրահ, միայն ցաւալին այն է, որ դա ահագին ուղաբարերով է ծածկուած, այնպէս որ երեխայք՝ խաղալով՝ կամ իրանց գլուխն են պատռում, կամ ոտքն ցաւեցնում, կամ ձեռքի կաշին քերծում: Հէնց դորանից ստիպուած՝ շատերն երկնալից չեն խաղում: Իսկ օրորդաց դպրոցն, կարելի է ասել, բոլորովին սրահ չ'ունի, եղածն մէջ էլ միայն տան հոգի կարող են խաղալ, թէ և այնտեղ ևս տեղ-տեղ ուղաբարերով է ծածկուած: է). Ուսումնարանաց երկու փոքրիկ պատշգամբներն բոլորովին վտանգաւոր

են՝ մանաւանդ տղայոցն, որովհետեւ թէ բաւականին ժամանակուայ շինուած են և թէ տակից սիւներ ևս չ'ունեն պինդ պահպանելու համար, այնպէս որ երեխայք՝ խոնուելով դոցա վերայ՝ կարող են ենթարկուել մեծ վտանգի. բացի դորանից՝ ուսումնարանների սանդուղքներն - գէպի վերին չարիկն - անցարմար են, որովհետեւ թէ շատ նեղ են և թէ շատ էլ թեք. շատ անգամ պատահել է, որ փոքր աշակերտներից ընկել են վերեւից ներքե և իրանց ինչ մի տեղն սարսափելի կերպով վնասել: Շատ անպիտան են և բոլորովին վնասակար հարկաւորատեղերն որոց Գորգումն անհրաժեշտ է, աչքի առաջ ունենալով այն միազմաններից դոցա ահ հիւանդութիւններն, որոնք կարող են ծագել մանաւանդ տաք եղանակներին: Թ). Թէ տղայոց և թէ օրորդաց դպրոցների բոլոր դասարանաց աշակերտական նստարաններն բոլորովին անցարմար են և միանգամայն վնասակար: Անցարմարութիւնն նորանումն է, որ ութն տարեկան երեխայի և տասնութեց տարեկան պատանեկի համար հաւառարանային նստարաններ են պատրաստած, որոց արտաքին բարձրութիւնն է 92 սանտիմետր, իսկ մինչև նստատեղն 52 սանտի, դիտանցիկան 17 սանտի, իսկ գէ՛Քիւրէնցիկան 34 սանտիմետր. դորանից պարզ երեւում է, որ, մանաւանդ գրելու ժամանակ, դոքա բոլորովին աննպատակաբար են, որովհետեւ աշակերտներին և աշակերտուհիք մեծ վնաս է լինում ողնաշարի անկանոն դրութեան վերաբերեալ. նոյնպէս և՛ նկատելի է, որ այդ պակասութեան կից ընկերաբար զարգանում է կրծքացաւութիւնն, որից շատերն գանգաւաւ են: Բացի այդ թշուառութիւններից, կայ և մի երրորդը՝ ևս, այն է աչքացաւութիւնն, որն, ինչպէս տեսանք, իւր աճումն գեղեցիկ կերպով առաջ է տանում ձմեռ ժամանակ, մանաւանդ դասարանաց մէջ ծուխ բարձրացած միջոցին: Ի՞նչ ցաւ սրտի չարակցում եմ և այս, որ այդ հիւանդութեան զարգացմանն նպաստում է և գրատախտակներն անցարմարութիւնն, որովհետեւ շատ վատ են ներկուած սեղանով, իսկ կարմիր գծերն էլ ջնջուած են:

Ահա խորին ուշադրութեան արժանի այն կէտերն, որոց դէմ չէի կարող չը բողբոջել և չը ջայտնել ում հարկն է: Յանկալի է, որ հոգաբարձութիւնն ամենայն ջանք գործ դնէ ոչնչացնելու իմ չիշած պակասութիւններն յօգուտ թէ իրանց և թէ Կարսի հաշիւաւաց: Միշտ ապագայ սեւրւողն կը նախատէ իւր նախորդին, եթէ վերջինս պատճառ կը լինի իւր անհոգութեամբ այն թշուառութիւնների, որոց առաջն կարող էր առնել ամենայն հեշտութեամբ, գտնելով և՛ հնարաւոր միջոցներ, եթէ կայ հաստատամբութիւն, տոկոսութիւն և՛ որ առաւելն է՝ անկեղծ անձն ու իր ու թիւն իւր գործին:

Յիշելով դպրոցների պակասութիւններն՝ աւելորդ չեմ համարում և՛ առաջ բերել այդ պակասութեանց իբրեւ դարման հետեւեալ միջոցներն: Պէտք է ուսումնարանները Միջնաբերդի ժայռերի տակից անպայման կերպով հեռացնել, կառուցանել նոր միջարկանի ուսումնարաններ, որոնք բոլորովին համապատասխան լինին դպրոցական առողջապահական կանոններին՝ ունենալով լաւ լուսավորուած սենեակներ, մեծ կորրիդորանման տպատանարաններ դասամիջոցներին հանդիստ առնելու համար, մանաւանդ վատ եղանակներին, և խաղալու նպատակով էլ չարմարաւոր սրահներ, իւրաքանչիւր ուսումնարանի համար առանձին: Բացի դորանից, պէտք է ոչնչացնել հին նստարաններն, և շինել տալ նորերն՝ նոր ձևով: Աւելորդ չի լինի չիշել, որ մեր դպրոցաց համար աւելի լաւ է ընդունել Ս. Պետրբուրգի ուսուցչա-

կան ձեռնարանի դիրքերը Կ. Սենտ-Իլերի նոտարանների սխեմային, որն ամեն մի Հատակին Համեմատ որոշեալ չափեր ունի, 7-ից սկսեալ մինչև 16 տարեկանն, ընդունելով դրական դիտարկելի, այդ էլ այն պատճառով, Հակառակ բացատրական դիտարկելի, որ վերջինս՝ մի քանի մանկավարժների փորձով՝ աննպատակալարմար է: Այս Հիմնուած է նորա վերայ, որ աշակերտը, եթէ ուզում է տեղից վերկենալ, շարժվում է դէպի դուրս և ապա կանգնում: աջ շարժումն աշակերտներն կանոնաւոր կերպով շատ Հազիւ են կատարում, այլ չաճախ կամ իրանց տեղն ու տեղն են կանգնում, կամ կէս մասով միայն դուրս են լինում: Հէնց այս դէպքում նոտարանի ծայրն, կամ, աւելի վատն, անկիւնը, սեղմում է որովայնը, որը՝ երեխայոց չաճախ վերկենալովն՝ շատ նկատելի կերպով ազդելով որովայնի խոռոչի վերայ, կարող է շատ մեծ վնաս պատճառել, քան թէ ընդունում զրական դիտարկելիայով նոտելն: Խօսքս միայն մեր ուսումնարանաց Համար է, որոց Հարկաւոր են արժան և ամուր, և ոչ թէ թանգ և մի և նոյն ժամանակ շուտ-շուտ փչացնող, նոտարաններ: Հէնց մեր ուսումնարանաց նկատման սուղ դրութեան պատճառով մի կողմից յարմար է իմ չիշած սխեմային: Եթէ Հարկաւոր լինի պատուէր տալ շինելու նոտարաններ՝ բոլորովին չարմարուելով աշակերտի Հատակին, որպիսի պահանջ մեր ներկայ նոտարաններում չը կայ, պէտք է նկատել ունենալ, որ նոտարանի միջին կողմի բարձրութիւնն փոքր ինչ պակաս լինի երեխայի Հատակի կիսից (0,45), նոտատեղի բարձրութիւնը Հաւասարե Հատակի 0,3-ին գոյն նոտատեղից լայնութիւնն—0,2, այդ սխեմայով ընդունում թիկունքի բարձրութիւնն—0,15, իսկ դրբեր դարսելու: Համար քաշած տախտակի և Հորիզոնական ուղղութեամբ անցկացրած երկրորդ տախտակի միջնորդութեամբ գոցացած անկիւնը—պէտք է լինի 15°:

(Կը շարունակուի):

ՃԱՆԱԳՈՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԿԱՆԱԿԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՄԻՋՈՎ:

Կանխագոյն ծանօթանալիս:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ԱՆՂԱՄ Ա. Վ. ԵԼԻՍԵՎԻ:

(Կարգացում է Կ. Ռ. Ա. Բ. Բնդ Հանուր Ժողովում մարտի 4 1887 թ.)

(Շարունակութիւն *)

Փոքր Ասիայի տափարակ բարձրաւանդակների ոչ այնքան քաղաքակրթուած կենտրոնական մասերի մէջ եղած այդ երկար ճանապարհի վերայ, ինչպէս չափուն է արդէն Բնկերութեանը, իմ մինչև Մալաթիա կատարած յաջող ճանապարհորդութիւնը խանգարուեցաւ երեք արկածների պատճառով, որոնցից ամէն մէկը կարող էր սարսափելի Հետեանք ունենալ: Հէաքիմ-Խանից ոչ Հեռու, Ղարու-չաչի վայրերի քարանձաններից մէկում, զգլբաշների մի խմբակ յարձակուեցաւ իմ իրեղէնների վերայ, որ ինձանից առաջ էին գնում Հայ ծառայիս, ձիավարի և տաճիկ մի գափախի (ժանդարմի) ուղեկցութեամբ: Կողբալողները իմ իրեղէնները ու ձիաները խլեցին և տարան դեղը: Երբ, մի ուրիշ գափախի

և ուղեկից մի Մալաթիացի թուրքի Հետ, Հասայ կողոպտելու տեղը, ես առանց մի դժուարութեան չեա վերջը գրեթէ իմ բոլոր իրեղէնները, բացի մի քանի չնչին բաներից: Այս, որպէս մի կենտրոնական աւար, նաեւ գտայ նույն մօտ մի քանի Հին զէնքեր, որոնք զարդարուած էին քոյակներով: Ձանգալի մօտ իմ Հաւաքածուները շատ փռչացան, բզէզներով լի ամանները, բոյների տերևները, քարերով լի պարկերը—այս բոլորը այնպիսի մի կատկածանք արթնացրեց տեղացիներին մէջ, որը, իմ ծառայի անդուշտութեան պատճառով, որ վաղ էր ձգել Հին գերեզմաններից Հանած մի քանի գանգեր,—փոխուեցաւ մի բարկութեան իւրեանց նախահայրերի գերեզմանները փորող մի գետուրի դէմ, որ մի մօլլաի Հրամանով, ոսկրները վերցրեցին և Հանգիստար կերպով յանձնեցին Հողին, իսկ դժբախտ մարդաբանը Հազիւ կարողացաւ չաջողութեամբ տանել իւր սեպհական ոսկրները և երկու ժանդարմների օգնութեամբ, որ նորան ուղեկցում էին, չեա վերցնել իւր սեպհական կայքը կատարի խաժամոժ ամբոխի ձեռքից: Չը նայելով այս շարժմանը, ես բայց և այնպէս բաւականաչափ Հանքաբանական Հաւաքածու բերեցի միջին Սփրատի աւազանից (որ և յանձնեցի Առնաչին ինստիտուտի Հանքաբանական առանձնառնեակը) և մի քանի Հին գանգեր, ինչպէս և կաւէ ամանի մի քանի կտորներ, որ ես գտայ Անատոլիայի զանազան կէտերում: Սիվադում ինձ մի ուրիշ արկած պատահեց, որից աւելի դժուար էր ազատուել, քան թէ աւազաններից և խաժամոժ ամբոխի մուկաանդութիւնից: Այդ անցքը չառաջ եկաւ տաճիկների կատկածոտութիւնից, որոնք անՀաւատարմաբար նայում էին ռուս ճանապարհորդի վերայ: Ռուսները այնքան ուշ ուշ են երևում Փոքր Ասիայում, որ տաճիկ կառավարութեան կատկածոտութիւնը,—ամեն մի ռուս տեսնելու ժամանակ, որ չաճախում է նոցա, դէպի Ռուսաստանը ձգտող, առիական հնահանգների ներքին մասերը, — աւելի քան Հասկանալի է: Այն կատկածոտութիւնը, որ յղացաւ դեռ ևս Խարբեբում իմ անձնաւորութեան վերաբերութեամբ, որը անցնում էր ճանապարհորդութեան մի մասը ռուսաց դեր-Հիւպատոսներից մէկի Հետ, աւելի ևս զարգացաւ, երբ մենք միմեանցից բաժանվեցանք, և ես գնացի դէպի ծովի ափը, մանաւանդ, որ Թիֆլիսից (երեւի տաճիկական Հիւպատոսարանի կողմից) ստացուել էին Համբուներ մի ռուս սպայի մատին, որը անցել էր Անատոլիայի խորքերը՝ մանրամասն ուղեգնացական քարակղ կողմից նպատակով: Այս բոլորի շնորհիւ ինձ ընդունել էին զինուորական լրտեսի տեղ, որը կազմում է գաղանի քարակղ և խռովութիւն է ձգում տեղական քրիստոնեաների մէջ: Նրկարատեւ դիտողութիւններից չետու, որոնք ցոյց տուին, որ ես իրաւ պարտաւորում եմ ճանապարհի մանրամասն նկարարագրութեամբ և մինչև անգամ մի քանի տեղեր նկարելով, Թոխաթի սոտիկանական իշխանութիւնը ինձ ձեռքաւարեց և իմ բացակայութեան ժամանակ կտրեւում արկղիկ, գաղանի վերցրեց մի քանի քարտէշներ և չիշատակարաններին փոքրադոյն մասը: Ճշմարիտ է, ես շուտով ազատուեցայ, բայց չեա գաւջ մեծարանքը չը փորձատրեց իմ ձեռքաւարութեան սարսափելի ժամերը: Թոխաթից մինչև ծովի ափը ես գնում էի ժանդարմների ուղեկցութեամբ, որոնց Հրամայում էր՝ խանգարել ինձ մինչև անգամ իմ ճանապարհորդական նկատողութիւնները գրելու:

Սամսոնում, տարաբաղդաբար, ես ռուսաց Հիւպատոսին գտայ մահուան մահճի վերայ, այնպէս որ իմ բոլոր բողբները սակարում էի մեր աւագ Հիւպատոսարանի միջոցով

*) Տես «Արձագանք» № 30.

տեղափոխել Կոստանդնուպոլսի մեր զեռպանատունը: Ինձանից գաղտնի վերցրած իրերի վերադարձնելու վերայ ես քիչ յոյս ունեմ, մանաւանդ, որ չիշատակարաններէս ամենաթանգագիւնը, ինչպէս և մարդաբանական զետեղութիւնների օրագիրը, ամբողջովին պահուած են:

Այդպէս հասնելով ոչ այնքան չափող Մենգեան օրերին Սե. ծովի ափը, ես ճանապարհորդեցի նոյնպէս Չարշամբա, Ինչիւ-Խոմակի գետաբերանը, Սինոպ, Բաֆֆրու (Կողակների բնակութեան տեղեր որոնելու նպատակով) և այնտեղից նաւեցի ուղիղ Կոստանդնուպոլսի Լին Տրոպազի, Մանիկ-դէօլ լճի, նեկրասեանների հաշակաւոր Մայնոս (Կողակի) բնակատեղի և Աթոնի վերայ արած ճանապարհորդութիւնից չետոյ, ես վերջացրի իմ ճանապարհորդութիւնը և Կովկասի վերայով վերադարձայ տուն:

Որպէս զի չը վերադառնանք նորից այն հարցին, որ ոչ մի կապ չունի չետագայ իմ գեղացման հետ, ես կտեսնեմ այժմ դարձեալ մի քանի խօսք Փոքր Ասիայում գտնուած ռուս գաղութիւնների մասին: Որքան որ պատմութիւններ և հաստատութիւններ տարածուած լինեն հեղինակութիւն ունեցող հրատարակութեանց էջերում, Անատոլեան ցամաքի վերայ գտնուած ռուսաց կողակական բնակատեղերի գոյութեան մասին եղած տեղեկութիւնները խիստ չափազանց ցածր են: Բացի հաշակաւոր և մի քանի անգամ նկարագրած Մայնոսը, նորա փոքր շէնքը Կիրատի միջին ընթացքում (որը, այնուամենայնիւ, ես չը կարողացայ գտնել) և Նոյն-աւելի ժամանակաւոր, քան մշտական—նեկրասեան կողակ ձկնորսների կայարանը, Կիզիլ և Ինչիլ Իրմակների գետաբերաններում և Սաքկարիայում Փոքր Ասիայի ռուսաց ուրիշ շինավայրեր չը կան, գոնէ, իմ անցած ճանապարհագծի վերայ: Եթէ Ուզուն-Սաչլաի տափարակ բարձրանդակները, Լուսէյ (Կաղաւօյ) և Բեկսնէ հովիտների բնակիչները մինչև այժմ չիշում են միակ «մօսկօփին», նոցա չլիզում թեան մէջ մնացած այդ անմոռանալի Ձիւսաչկին, կարելի է հաւատարացած լինել, որ կենտրոնական Անատոլիայի տեղացի բնակիչները, որոնք ընդունեցին ինձ այնպէս լաւ, մասամբ նորա համար, որ ես «Փրանկ» չեմ, այլ «մօսկօփ», որին չը գիտեմ ինչու աւելի մօտ է թուրքի սիրտը, չեն զլանալ չաշտնելու ինձ մինչև անգամ այդ միակ հայրենակցի մասին, որ գտնուել է այս տեղերում: 15—20 տարի սորանից առաջ, երբ Քէբան. Մադանի արծաթի հանքերը մեծ գործածութեան մէջ էին, գործաւորների թուում, ատում են, եղել են և ռուսներ, բայց, որովհետեւ շատ հայեր, չոյներ և բուլղարներ, իսկ վերջին ժամանակներում մինչև անգամ չէրքեզներ, անուանում են իրանց ռուս վարիք բարձրացնելու համար, կարելի է կարծել, որ իսկական ռուսները—կողակների հաշակաւոր չարձակումների ժամանակից սկսած—չեն մտել Անատոլիայի խորքերը: Անգորայի և Իւզգադաի մօտ մի քանի տասնեակ «մօսկօփներ», իրանց ռուս անուանելով մի անգլիացի ճանապարհորդին, որոնք, իբրեւ թէ 1828 թուի գերութիւնից մնացորդներ են, բոլորովին ձուլուած տաճիկների հետ, նոյնպէս չեն կարող համարուել մեր հայրենակից, այլ ներկայացնում են բոլոր կեղծորդներ, որոնք մօռացել են իրանց մայրենի լեզուն և ընդունել իսլամութիւնը:

Անվազի մեր հիւպատոսարանը երեք տարի սորանից առաջ վերաբնակել էր երկու տասնեակ ռուսաց անցագրեր, որոնք նշանակում են եղել կողակների անուանով, բայց նոցա տէրերը չեն անցել երկրի խորքերը, այլ մի քանի ժամանակ շարունակ մնացել են ծովի ափում Չարշամբայի, Բաֆֆրի և Սինոպի մօտ՝ ձուլ որսալու նպատակով, վերջին ժամա-

նակներում աւելի մօտենալով Բուֆֆրին: Փոքր Ասիայում այս, անկասկած ռուսաց, տարրերի վերաբերութեամբ հաւանցօրէն պէտք է չիշել այն պատահական տարրերի մասին, որոնք ոչ մի կերպ չեն կարող հաշուի մէջ մտնել: Օրինակ, ոչ այնքան վաղուց Կոստանդնուպոլսի առաջ հիւպատոսարանը եկաւ մի ռուս կին Բրուստայի շրջակայքից, որ հապնուած էր տաճիկ ձեռք և աշխատում էր իւր սրբուհի համար: Վերջ է վերջոյ չաշտնուեցաւ, որ նա փախել է Ռուսաստանից, հեռակէով մի գերի եղած տաճիկ: Աւելի յաճախ այդ տեսակ կասկածաւոր ռուս տարրեր լինում են իրանց ռուս ձեռնող չոյներ, հայեր և չէրքեզներ, թէպէտ տեղացիք շատ էլ դիւրութեամբ չեն խաբւում նոցանից: Առաջ բերուած փաստերով պարզվում է բոլոր հարցը Փոքր Ասիայի ռուսների մասին, որովհետեւ ես եռանդով հաւաքում էի բոլոր նոցա վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Բոլորովին բացատրելով Անատոլիայի մի քանի ռուս տարրերի գոյութիւնը, բացի վերոյիշեալները, ես աւելի քան երկմտում եմ նոցա իսկական գոյութեան մասին նոյնպէս և Վանայ լճից չետոյ Փոքր Ասիայի արեւելեան մասում, որի մասին այնքան խօսեցան վերջին ժամանակներում ազատ կողակութեան հարցի առթիւ: Չը նայելով իմ բոլոր հետախուզութիւններին, ես բայց և այնպէս չը պատահեցայ ոչ մի հաշակաւոր ազատ կողակի, իմ, աւելի քան, հազար հինգ հարիւր վերստ Փոքր Ասիայում անցած ճանապարհի վերայ: Ես կարող էի առաջ բերել երկու երեք ռուս հիւպատոսների վկայութիւնները, որոնք բնակուել են Վանում և Երզնէ-րումում, նոյնպէս և մեր Կովկասեան շտաբի սպաների անթիւ ցոյցերը, որոնք անցել են Մեծ Հայաստանի շուրջը, մօտերը ու բոլոր անկիւնները և մանաւանդ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմաններում գտնուած տեղերը Վանի մօտ, ուր, իբր թէ, թագնւում է առհասարակ ազատ կողակութիւնը: Ես կարող էի մատնացոյց անել մեզ համար մեծ ռազմագիտական նշանակութիւն ունեցող այդ տեղերի մանրամասն քարտեզները վերայ, որ կաղմել են Կովկասից ուղարկած անխնջ հետազոտողներ և հաւաքել են այս սահմանակից երկրների բնակչութեան մասին այնպիսի տեղեկութիւններ, որպիսիք չը կան մինչև անգամ Ռուսաստանի շտաբ անկիւնների մասին: Ես կարող էի օգտուել մի շարք ճանապարհորդների տեղեկութիւններից, որոնք պատել են ամբողջ Քիւրդիստանը: Ես կարող էի օգտուել անգլիացի զինուորական հիւպատոսները տեղեկութիւններից, որոնք Ռուսաստանի և Պարսկաստանի սահմաններում գտնուած ամեն մի անկիւնը ստանձնատիրել են: Ես կարող էի օգտուել միտոնօնարների անթիւ, քաջառապէս ամբերկական ընկերութիւնների մանրամասն չաշտարարութիւններից, այն ընկերութիւնների, որոնք ընդհանրապէս ընկած են Վանի և Որմիայի մէջ տեղ, Վանից ու Հէքարից գէպի հարաւ՝ մինչև Բադդադ: Այս բոլոր փաստօրէն հաւաքած տեղեկութիւնների ահազին շարքը, այն անձինքների շնորհիւ, որոնք աւելի հետաքրքրուած են այն ամեն բանով, ինչ որ վերաբերում է մեզ հետաքրքրող վիճակների ազգագրական կազմակերպութեան, չէ պարունակում իւր մէջ մինչև անգամ ակնարկներ գոնէ տասը հազի ռուսների գոյութեան մասին, քողական ցեղերի աշխրհիւների մէջ, որ մանրակրկիտ կերպով համարուած են: Վերջէք Վանի և Երզնէումի վկայութիւններ բնակչութեան մասին որ և է ժողովրդագրական աղբուակներ, որոնք կաղմուած են այնպիսի ուշադրութեամբ և աշխատութեամբ, կամ Հէքարիի քիչ թէ շատ աչքի ընկնող բնակատեղիների ցուցակը, ուր նշանակուած է տները,

մինչև անգամ անատոնների թիւը — և ձեր տուալը կը պարզուի, որ մինչև անգամ մի տասնեակ ուսմանը զոյութիւնը չէ կարող աննկատելի մնալ անպիտան Հետադատողներին, որպիսիք են անգլիացի զինուորական հիւպատոսները, ամերիկական միտլինգները, որոնք բարոյութիւն են Քիւրդիստանի լեռներում ու Որմիւլի ավերում, և Կովկասեան շրջանի շտաբի սպայները: Եթէ Չիխաչեվին չիշում են Անատոնիայի բուն բնակիչները 30—40 տարի շարունակ, եթէ ձայնը «Խու-կանգէր-մոսկովի» մասին, որը պատերազմում էր անգլիացոյց զէմ անգլիոթ Մահլիի զօրքերում 1884 թ., տարածուեցաւ մինչև Ալժիրիայի և Թունիսի սահմանները, եւ առաւել քիչ կարող են կորչել անգամ ուսման մարդկանց միաւորները Հայաստանի և Քուրդիստանի բնակչութեան մէջ, եթէ միայն Պոքա գոյութիւն ունենային: Որքան որ դեղեցիկ և հրապուրելի է ուսման քննասիրութեան համար աւանդութիւնը ազատ կողակու-թեան մասին, որ բնակչութիւն ունի տաճիկներին մէջ, որոնք համարում են Փոքր Ասիան իրանց ժառանգութիւն և հասնում են նոյն-իսկ մինչև Աբխազիայի, բայց ինչ առաժ, եթէ նոյն իսկ այդ կտրիճների գոյութիւնը չէ հաստատուում ոչ մի փաստով: Եւ փոքր ինչ մանրամասնութիւն կանգ առնելի աչա, ինքն ըստ ինքեան ուշադրութեան ոչ այնքան արժանի հարցի վերայ, բայց որովհետեւ նա ունի իւր գրականութիւնը, իւր հերոսները, պաշտպանները, քարոզիչները և թշնամիները, այդ պատճառով թող իմ խօսքերը իջնեն այդ հարցով չափազանց յափշտակվող և նորան ջերմ կողմ. նակիցների և բարեկամների կշռի թաթի վերայ, իբրեւ հա-կակիւ:

Իմ քուն մարդաբանական գիտողութիւնները ես անում էի զանազան միջոցներով: Քիւսաուրն էր, ի հարկէ, զանա-զան անհատներին անմիջապէս ուսումնասիրելը, հանդիման բազմապիսի ուսումնասիրութեամբ, իւր բժշկական դիագնոզ: Իմ արհեստը, շարժական դեղանոցը և չափող կարկինը հրաշքներ էին գործում, այնպէս որ ես կարող էի դիտողութիւններ անել մինչև անգամ կանանց վերայ, որով չէ կարող պարծենալ ամեն մի մարդաբան: Շատ չափելի անձինք թիւթութիւն էին զգում ուսման կամ գլխին կար-կինի ծայրերը մի անգամ մօտեցնելուց չետոյ: Մի քուրդ աղա առաջարկում էր ինձ տալ իմ հրաշագործ մեքենայիս համար, որը ես գործ էի ածում ամեն տեսակ հիւանդու-թիւնների ժամանակ: «Եթե ինձ վերայ այդ, ասում էր նա, և ես կը լինեմ մեծ հեաքիմ (բժիշկ)»—հրաշագործ: Մեքենայիս այս տեսակ հաւատ ընծայելուց չետոյ, ի հար-կէ, կարելի էր դիտողութիւններ անել: Տիպերի մարդաբա-նական ուսումնասիրութեան միւս մէտոդն էր մի և նոյն խմբի զանազան անձնատուութեանց վերայ in distantia հե-տադատութիւնը, որովհետեւ բազմաթիւ չափումներ աչաւ ամենայնիւ չէ կարելի կատարել ad libitum և առանձնա-սենեակներում տասնեակ ծրագիրներով կազմուող չափերով հաղիւ թէ կարողանան չափումներ կատարել թափառական մարդաբանները: In distantia մի անգամից դիտելով մի քա-նի անձնատուութիւն, նոցա հետ խօսելով և հիւրասիրելով նորանց, կամ հէնց միայն զբոսնելով, ես նշանակում էի իմ օրագրում զանազան նկարագրական, առանձնապէս աչքի ընկնող նշաններ: Օր. № 1—սեւահեր, շագանակագոյն աչքեր, միատուր խիտ յոնքեր, մեծ և ուղիղ քիթ, քառանկիւնի ճակատ և այլն: № 2—կատարեալ թուր գէմք, աչքի ընկ-նող աչտեր, բարձր բայց քիչ թեքուած ճակատ, փոքր ինչ ուռած պնդիւրով արծու է քիթ, փոքրիկ աչքեր վատ զար-գացած յոնքերով, յոնքավերի կորագծով և այլն: Այսպէս,

թուական չափերին նայելով, ժողովրդի ամեն մի խմբի հա-մար ինձ մօտ հաւաքվում էին բաւականաչափ նկարագրա-կան նիւթեր, որոնց օգնութեամբ կարելի էր ստեղծել տի-րապետող տիպ, այսինքն մի և նոյն ուսումնասիրելի խմբի զանազան անձնատուութիւնները հանգուտակ նշանների տիրապետող խումբը: Հետադատութիւնների մի նշանաւոր քանակութեան ժամանակ կարելի էր, տիրապետող տիպ ստեղծելու համար, օգտուել կարգերի և ենթագրութիւն-ների տեսութիւններով, նոյնպէս և լծակցութեան տարազ-ներով, որոնց օգնութեամբ կարելի է հաստատել ոչ միայն տիրապահան մի և նոյն խմբերի, բնակչութեան մէջ եղած, նշանների կրկնութեան ճշմարտութիւնը, այլ և գլխաւոր տիրապահան նշանները հնարաւոր փոփոխութեանց որքա-նութիւնը: Այս դիտողական մէտոդը, որ, ինչպէս ինձ յայտ-նի է, դեռ ոչ մի մարդաբան չէ գործադրել այն նշանները բաժանելու համար, որոնք կազմում են տիրապետող տիպ, կարող է մեծ ծառայութիւն ցոյց տալ ժողովրդոց խառը խմբերը ուսումնասիրելու ժամանակ, որի մէջ ես շատ ան-գամ եմ համոզուել: Այս մէտոդը գործածելու և նորան զար-գացնելու մանրամասնութիւնները ես կը նկարագրեմ աւելի մանրամասն բուն մարդաբանական մի աշխատութեան մէջ, որը և չեմ զլանալ ներկայացնելու Ընկերութեանը:

Այս կամ այն տիպերի պատմական զարգացումը ու-սումնասիրելու ժամանակ, ես գործ էի ածում, ուր միայն կարելի էր, և այլ մէտոդներ, որ շատ էլ ընդհանրացած չեն տակաւին: Օրինակ, ես զանցաւորութեան չէի տալիս դի-մական նշանների մանրամասն ուսումնասիրութեան դէպքը մեծ մասամբ ատրիական ծագումն ունեցող Հին չեղատա-կարանների վերայ, հայերի, ասորեցոց Հին եկեղեցիների պատկերների վերայ, որոնք ներկայացնում են թանգագին հաստատութիւններ, իբրեւ Հին մարդկանց մի ամբողջ սե-րիա, վերջապէս մարդկային գէմքի այն անարուեստ նկար-ների վերայ, որ քանդակագործուած են Հին կահկարասի-ների, գէմքի կամ ուրիշ տնային պարագաների վերայ: Մար-դաբանի համար իբրեւ մի մեծ նպաստ կարող է ծառայել նոյնպէս և մանկական տիպերի մանրակրկիտ ուսումնասի-րութիւնը, համեմատաբար մեծ մարդկանց տիպերի հետ, այն պատճառով, որ մանկական գէմքերը յաճախ չեն նման-վում այն օրինակներին, որոնց պատճէնները նոքա ներկա-յացնում են: Էմբրիոլոգիայի այն մեծ օրէնքը, որ ասում է, թէ անհատի զարգացումը (օնտոգենեզիս) տեսակի զարգաց-ման (փիլոգենեզիս) կրկնութիւնն է, այդ օրէնքը կատարե-լապէս վերաբերվում է և մանկական գէմքերի և նոցա զար-գացման ուսումնասիրութեան: Այս մէտոդը օգնութեամբ, ինձ չափողութեամբ, օրինակ, հայերի և քիւրդերի մաղերի գոյնի և առհասարակ գունաւորութեան մասին կարծիքներ կազմել, որոնք և հաստատուեցան լուրջ հետադատութիւն-ներից չետոյ:

Մարդաբանական գիտողութիւնների բոլոր իմ ցոյց տուած միջոցները ես գործ դրեցի իմ ներկայ ճանապարհ-հորդութեան ժամանակ և շատ բաւական էի նոցա տուած հետեւանքներին: Հետադատութեան մէտոդների պէսպէսու-թիւնը չը թույլ տուեց ինձ շփոթուելու այն տիպերի տարե-րութիւններում, որոնք ենթարկուել էին իմ դիտողութեանը, և նպաստեց, կարելի է ասել, նոյն իսկ ճանապարհհորդութեան ժամանակ հաւաքել Փոքր Ասիայի մի շարք ցեղերի մասին մարդաբանութեան վերաբերեալ բաւականաչափ նիւթ—Հա-լիպից մինչև Կիլիկիան Պոնտոսը:

Այժմ ես կաշխատեմ Անատոնիայի իմ ճանապարհոր-

դաժ մասերի ազգագրատուութեան վերաբերմամբ մի ընդհանուր պատկեր ներկայացնել, թողնելով նորա մանրամասն նկարագրութիւնը մինչև իմ բուն մարդաբանական մի աշխատութեան, որը հնարաւոր է միայն բազմաթիւ թիւական և նկարագրական դիտողութիւնները ճշտելուց և մատեմատիկական մէտոդի օգնութեամբ նոցա մշակելուց չետոյ:

Փոքր Ասիան, որ մեծ անցիւղի, մարդկային կուլտուրայի ծաղկելու երկիրն է, և որը իշուր չէ անուանվում մարդկութեան օրրան—ներկայացնում է միակ երկրորդ աշխարհէս երեսին, ուր անցել են ժողովրդաց և ցեղերի ամբողջ տասնեակներ և հարիւրներ, որոնք կլանուել են պատմութեան ալիքներէն: Այստեղ, կարելի է ասել, չկայ մի քար, որ հեղեղում չը լինի մարդկային արիւնով, այստեղ յինքը երկրորդ պատմութիւնն է: Ոչ մի տեղ, ասում էր հռչակաւոր Վուրցիւսը, այնքան շատ պատմութիւններ չեն խմբուած չեն եղել, ինչպէս Փոքր Ասիայի այս փոքրիկ տարածութեան վերայ Մեծ: Ասիայի այս վերջնորոշութեան վերայ, որ իշուր չէ կոչվում Փոքր Ասիա, դանազան ժամանակներում խմբուել են պատմութեան բոլոր ժողովուրդները, և մեծ դաղթականութիւնների ալիքները շատ անգամ են այստեղ կանգ առել: Այս երկրում, հարուստ և զարգացած բնութեան մէջ, պատերազմել են աշխարհէս զանազան քաղաքակրթութեան աղբերը, որպէս զի իրանց տարբերութեամբ ծնեցնեն այն, որին վճռուած էր լուստարել մարդկութիւնը: Այստեղ, այս հրաշալի երկրում—աշխարհէս երեք մասերի վիճելի այս խնձորի մէջ—հաւաքվում էին ժողովուրդներ մինչև անգամ արեւմտեց, հիւսիսեց և հարաւեց, չը չլեւելով արդէն արեւելքի մասին, որ շատ անգամ է հեղեղել մարդկային մեծ դաղթականութիւնների ալիքներով. . . Յոյներ և թրակիացիք գալիս էին այստեղ արեւմտեց դեռ ևս շատ հին ժամանակներում, աւելի ուշ նոյն տեղից գալիս էին Գաղատիա և Լիկիա շէկահեր գալիքը և կէլտեր, հիւսիսեց, մինչև անգամ ծովով անցնում էին այստեղ Սարմատիայի ցածու թիւնները և Կովկասի ժողովուրդները: Այն ինչ հարաւեց, ի բաց առեալ բազմաթիւ սեմական ցեղերը, գալիս էին մինչև անգամ քուշիթներ, Կիմի, Լիբիացի և Եթովպիա երկրների այդ բնակիչները: Մինչև անգամ աւելի ուշ, երբ որ թրքական ցեղի զօրեղ ժողովուրդները պաշարեցին Փոքր Ասիան իրանց իջնաններով, որոնք փոխաւեցան չետոյ քաղաքների,—չը դադարեցան այն մեծ դաղթականութիւնները, որ և մինչև այսօր տեղի ունեն: Յոյները՝ արեւմտեց և հիւսիսեց, չէրբեղները՝ հիւսիսարեւելքեց, սրաբները՝ հարաւեց և երապեցիք՝ ամեն կողմեց, անցնում էին Անատոլիայի կենտրոնական տեղերը, ճիւղելով և ստիպելով մեռնելու նորա իսկական տէրերին: Մեր ժամանակներում Փոքր Ասիայի ազգագրատուութեան մէջ կրկնվում է նոյնը, ինչոր տեղի ունէր դեռ ևս ասոր-քաղդէական կուլտուրայի ժամանակներէն:

Այս հետաքրքիր երկրի ազգագրատուութեան վերաբերութեամբ, բոլոր դարերի միջով անցել է այն առանձին գիծը, որ այն ժողովուրդները, որոնք Անատոլիայի զանազան մասերում են բնակուել, ոչ մի ժամանակ չեն կազմել մի որ և է բնական ամբողջութիւն, միշտ եղել են անջատված, բնակուել են առանձին: Խմբերով և այդ պատճառով չեն ներկայացրել ոչ մի զօրեղ պատուար որ և է առաջին մի փոքր ի շատէ սերտ միաւորում թշնամու դէմ: Փոքր Ասիայի պատմութիւնը միշտ լիքն է եղել անդադար ճակատամարտներով, և առանձին ժողովուրդների կենաց համար եղած կռիւներով: Մի ժողովուրդ ոչնչանում էր, միւսը գալիս էր

որոտ տեղը կանգնում, որ ինքը ևս ոչնչանալ և իւր տեղը չանձնէ լծարմ սշտերի նոր հասմանը, չը թողնելով իրանից չետոյ հետք անգամ: Մի և նոյնը նկատվում է և այժմ: Ոչ հայերը, ոչ յոյները, ոչ քուրդերը, ոչ մանտաւե տաճիկները չեն կարող համարուել միաւորեղ օղ Անատոլիայի բազմաթիւ ժողովուրդների մէջ: Հայերը չեն անցել հեռու Արարատի ստորոտից և Վանայ լճից, քուրդերը ամուր նըստած են Քուրդիստանի լեռներում, թէպէտ և շատ են սըփուած, արաբները չեն անցնում հիւսիսային Ասորիքի սահմաններից, զրուգները—Լիբանանից, յոյները—Միջերկրական և Սև ծովերի ափերից, իսկ տաճիկները խոնվում են քաղաքներում, կարծէք, զգալով, որ այս վերջինների պատերից դուրս նոքա չեն կարող կուտել իրանց գոյութեան համար և պէտք է մեռնին: Ի բաց առեալ բնակութեան այս մեծ և առանձին վիճակները, Փոքր Ասիայի ամեն մի ժողովուրդ ձգտում է աւելի մեծ առանձնականութեան և բաժանվելու փոքրիկ խմբերի: Հայերին աւելի ևս կապում են աղբային աւանդութիւնները, ընդհանուր լեզուն, կրօնը և գերութեան տիրու ճակատագրերը, թէպէտ ամերիկական և կաթոլիկ միսիոնարները արդէն կարողացել են կրթութեան սերմերի հետ ցանել և երկպառակութեան որսմներ, բաժանելով պատմութեամբ միացած հայերին՝ հին (Գրիգորեան), կաթոլիկների և բողոքականների: Բացի հայերից, որոնց մէջ մշտական խռովութիւնները բոլորովին բաժանում են երեւմն մօտակայ արեւակիցների առանձին առանձին կոյտերի, բոլոր միւս ժողովուրդները կարողացել են բաժան բաժան լինել այնպիսի փոքր մասերի, որ կորցրել են մինչև անգամ իրանց կապերը: Մինչև անգամ Փոքր Ասիայի յոյները, որոնք շատ տեղերում մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն, ներկայանում են մի քանի խմբեր, որոնք բնակվում են բոլորովին անջատուած, ինչպէս օրինակ Պոնտոսի, Կիլիկիայի և Կապադովիայի լեռներում (չայտնի Տարազի համայնքը, միւսը՝ Նեգդէի շրջակայքում): Բացի գոռող օսմանիւս-տաճիկները, որոնք ներկայանում են բոլորովին առանձնացած խմբեր Անատոլիայի զանազան քաղաքներում, չեն նմանվում մէկը միւսին մինչև անգամ երեսի գծագրութեամբ, բացի գրգանից, կրկնում են, անցել է Միջօդիսի լեռները զէջրէկների մի տարօրինակ խումբ, իսկ Փոքր Ասիայի ներքին մասերի լայնատարած տափարակ բարձրաւանդակների վերայ անցել են թափառող իւրուկ և թուրքմէն բազմաթիւ ցեղեր, որոնք բաժանվում են դարձեալ անթիւ խմբերի ոչ միայն առանց աշխտահարական, այլ և առանց ազգային կապի: Բացի գորանից, ոչ միայն այդ աննշան ցեղերը, այլ Ասիան տիրապետող օսմանական ժառանգների իւրաքանչիւր բնակատեղին ներկայացնում է առանձին փակուած մի աշխարհիկ: Միջագետքի և Ասորիքի արաբական ցեղերը ներկայացնում են նոյնպէս մի ամբողջ գաւառորութիւն, որը չունի մինչև անգամ ազգագրատական կամ աշխարհագրական մի հիմունք: Աւելի և աւելի քայքայվում են քուրդերի բազմաթիւ խմբերը, որոնք դարձեալ բաժանվում են այնքան շատ աշխրհիկների, որ իրանք ևս չփոխվում են: Ճշմարիտ է ասում Մօլտիէն, որ Քուրդիստանը ներկայանում է գերիշի մի հաւաքածու, որոնք գոյութիւն ունեն ինքնիշտ ինքեան առանց մի որ և է քաղաքական կապի: Գիւղական համայնքները բնակվում են առանձնապէս, բոլորովին հարկաւորութիւն չը զգալով զէպի հարեան բնակիչները, իսկ մարդկանց (աւելացնում եմ մինչև անգամ մօտակայների և բարեկամների) յարաբերութիւնն են—հաւաքաւորութիւնը և արշաւանքները: Այդպէս բնակվում են և դրուշ-

ները Լիբանանում, ասորիացիք՝ Ասորիքի քաղաքներում և գիւղերում, զղլւաշները՝ Վերսինի և Մուշարի լեռներում, նէստորականները՝ իրանց Հեքքերի շրջանում, եզդիները՝ այս սասանացի երկրագոյտ թիւն տուող մարդիկը—Սենջարի վերայ։ Միւս մասը ժողովուրդների՝ օրինակ, թաթար-նոգայների, սեւամորթների (Ադանայի մօտ), չէքքեղների մօտին, օրսնք կաղմում են իսկական կղզիներ ծովի մէջ աեղ, միւս բնակչութիւնների, լաղերի-Տաճկական Վրաստանում, բօշաների և այլոց մօտին խօսել անգամ աեւորդ է։

Թարգմ. Կ. Մարտիրոսեան.

(Կը շարունակուի)։

ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

„Pall Mall Gazette“ հաղորդում է ժողովրդագրական տեղեկութիւններ աշխարհիս ամենամեծ քաղաքների բնակչութեան մասին, որից երևում է, որ դրեթէ նոցա կէսը գտնվում է Զինատանում, ուր չորս քաղաքներից ամեն մէկը միլիոնից աեւել բնակիչ ունի (Կանտօն—1½ միլիոն, իսկ Չանչու-Փու, Սիան, Քչօչօ-Փու գրեթէ մէկ միլիոն) և 8 քաղաք, ամեն մէկը 600,000 բնակիչից աեւել (այն թուում Տիէնձին 950,000, Պէկին, Գանգ-չօն, Վուչանգ և Քոչինգտու-Փու 800,000) Լօնդօնի բնակիչների թիւը ցոյց է տուած 3,955,819, Փարիզի՝ 2,262,023, Ալաաչի (Ճապոնիայում)—1,332,050, Նիւ-Յօրքի—1,400,000, Բէրլին—1,122,330, Ֆիւրդէլֆիայի—850,000, Տօկիօի (Ճապոնիայում)—988,887, Սարատի (Նոյնպէս Ճապոնիայում)—962,717 բնակիչ, Ձիւհաչօի—715,000, Բրուկլինի—771,000, Կալիաթաչի—766,298, Պէտերբուրգի 766,964, Վիէննայի—726,105, Կ. Պօլսի — 700,000 և Մոսկուայի — 611,974 բնակիչ։ Յետոյ բոլոր միւս քաղաքները ունին 600,000-ից պակաս բնակիչ։ Այս ցուցակում կան անճշտութիւններ, երևի այն պատճառով, որ մի քանի քաղաքների բնակչաց թիւը ցոյց է տուած առանց արտարձանների։ Այսպէս, օրինակ Կ. Պօլսում իւր արտարձաններով դեռ ևս 70 թուականների սկզբում հաշվում էր 1,075,000 բնակիչ և հազիւ թէ կարող է ներկայումս աեւել քիչ լինել։

Ներքոյ դարոյս մօյն ամուսն զանազան ծովերում կրել են 10 անգլիական շոգենաւ, 2 ամերիկական, 1 գերմանական, 3 ֆլորանսիական, 1 բրազիլական 1 Նորվէգիայի և 1 ռուսական։ Նոյն ամսում ոչնչացել են առաքատաւոր նաւեր՝ 26 անգլիական, 13 գերմանական, 10 ամերիկական, 9 գանիական, 9 ֆրանսիական, 7 Նորվէգիայի, 5 շվեդական, 3 իտալական, 3 փորթուգալական, 2 հոլանդական, 2 ռուսական և 1 աւստրիական։ Մայիս ամսուայ ընթացքում շոգէ և առաքատաւոր նաւեր ոչնչացել են բոլորը միասին 109։

Ժամանակաւոր—Խմբակը-հրատարակիչ Ա.Լ.ԲԱՍՏԵՐ ՄՈՎԱԶՍԵԱՆ.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԸՆԴՈՒՆՈՒՄ ԵՆ ՉԱՓԱՒՈՐ ՎԱՐՁՈՎ մի գիշերօթիկ երեխայ մէկ բժշկի ընտանիքում.

Հարցնել բժ. ՅՐԱՆՅՈՒՍԻ բժշկա-մարմնամարզական դպրոցում. Սօլօլակ. Վօդնէսենսկայեա փողոցի անկիւն. տուն Տէր-Ղազարեանի։ 1—6

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԲԱՖՖԻԻ

ԿԱՅԾԵՐԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ

ԳԻՆՆ Է 2 Բ. 50 Կ.

ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ԾԱԽՔԸ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՎՐԱՅ Է։

Գիրքը բաղկացած է 722 մեծագիր երեսներից։ Վաճառվում է «Թիֆլիսի Կենտրօնական գրավաճառանոցում» և հեղինակի մօտ։

Բաժանորդները պէտք է կանխապէս յայտնեն իրանց նոր հասցէն, եթէ տեղափոխուել են իրանց նախկին տեղից։

Լոյս աեաւ մամուլի տակից և վաճառվում է «Կեղրոնական» և «Կովկասեան» գրախանութներում

ՈՍԿԻԲԶԷԶ

Ժողովրդական վէպ ԵՂԻՍԱ ՊՈ, թարգմանեց Գրիգոր Նահրուգադեան։ Գինն է 20 կոպէկ։

Տպագրութեան համար բոլորովին պատրաստ է՝ ԲՆԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Յայտն և բաղձանքներ ԱՆԴՐԵԱՍ ԳԱՐՐԻԷԼԻԻ, Բարի աեխնիքական ինտաիտ. իտալական գրականութեան պրօֆէսօրի։

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԿՈՅԻ

ԹԵՈՒՍԹԵՐԸ

Պ. Նշան Պէրպէրեանի հրատարակութեամբ նորից տըպագրվում է Կ. Պօլսում։ Մինչև այժմ գուրա էր եկած միայն երեք հատոր։ Այս օրերս ստացանք չորրորդ հատորը։ Իւրաքանչիւր հատորի գինն է մէկ ռ.։ Ճանապարհածախք մի հատորի համար 20 կոպէկ, չորս հատորի համար միասին 50 կ.։

Դիմել՝ Тифлисъ. Центральная Книжная торговля։ Երկրորդ տպագրութիւնը առաջինի համեմատութեամբ աեւել շքեղ է, թուղթը ընտիր, պատկերները բաւարար և լեզուն մաքուր։

Յուշակ Հայերէն գասագրքերի, որոնք վաճառվում են բացառապէս «ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎՈՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ»

Տէր Ղևոնդեան՝ Մայրենի լեզու ա. տարի	35
— Բ. տարի	40
— Գ. տարի	45
— Մայրենի լ. քերական. տարբերք մ. ա.	30
— Նոյնը մ. ք.	50
— Բացադրութիւն Մայրենի լեզ. ա. տարւոյ	60
Հայրգի՝ Սրբազան պատմութիւն. Հին հոտկարանի	50
— Սրբազան պատմութիւն. նոր հոտկարանի	50
Աղայեան՝ Ուսումն Մայրենի լեզուի ա. տարի	25
— Ուսումն Մայրենի լեզուի Բ. և Գ. տարի	45
— Նախադիտելիք գիտակցաբար կարգ. մասին	30
— Տարրական Ֆիզիկա (Վրէլգէր)	60
Տէր Ստեփանեան՝ Սկզբունք քր. հաւատոյ	50
Ս. Մանգինեան՝ Ընտանեկան աշխարհ	25
— Ինքնաշնական աշխարհ	30
— Նահապետական և հայրենի աշխարհ	65
— Բացադրութիւն ընտանեկան աշխարհի	75
— Հենչելի թուաբանական խնդիրներ մ. ա.	40
— Հենչելի թուաբ. խնդ. մ. Բ. և Գ. հոտորակ	50
— Բացադրութիւն Հենչելի ուսուցչաց. համար	30
— Համառօտ մանկավարժութիւն	1 50
— Կեանքի հանգամ. համեմատ թուաբան.	75
— Կրօն. հոգեբանական հետազոտութիւն	1 —
— Материалы къ первонач. учебному усвоению Русской рѣчи	25
— Ռուսաց լեզ. գաստանդութեան եղանակը	60
Կոտանեան՝ Ձաղկաբաղ շրջան ա.	25
— Ձաղկաբաղ շրջան Բ.	60
— Ձաղկաբաղ շրջան Գ.	40
— Նախաշաղկի գրաբար	25
— Բառացուցակ առաջ. ծաղկաբաղի համար	20
— Ստեփանեան Սրբէլեանի ողբի ս. Կաթող.	50
— Գրաբար բայերի խոնարհումը	25
Նիլիշ քոտ Անձեւացեաց օրինակի	1 80
Սիմէօնեան՝ Աշխարհագրութիւն. մասն բնական	60
— — — — — մասն քաղաքական	60
Վարձելեան՝ Դասագիրք թուաբանութեան	70
Յ. Փէրդբէկեան. Ժողովածու թուաբ. խնդիրներ մ. ա.	40
— — — — — Նոյնը մ. Բ. կտարակներ	45
Ալվողեան՝ Նախակրթանք մ. ա.	40
— — — — — Նախակրթանք մ. Բ.	45
— — — — — Նախակրթանք մ. Գ.	50
Տէր Գաթեան՝ Русское слово	50
Агпиевъ „Первый Шагъ“ учеб. Рус. яз. для Грузинъ	40
Захаровъ. Сборникъ примѣровъ для писемъ, исчисления	20
Черняевскій. Русская рѣчь. Элементарный учебникъ Русскаго языка для Татарскихъ школъ	50
Տէր Սարգսեան՝ Հայկական գեղաբութեան օրինակ	25
— Վայելչագր. գասաւանդութեան եղանակը	20
— Երկրաչափութիւն (Կիտերովի)	40
— Տողած տետրակներ № 1, 2, 3, 4	05
— Գծագրութեան օրինակներ	50
Աղանեան՝ Գ. Բ. Կրօնի դասագիրք	25
— Աղօթատետր	07
Ղուկասեան՝ Ընդհանուր պատմութիւն Հին դարու	80
— Քերականութիւն գրաբար լեզուի	50
Սիմէօնեան Պ. Ընդհանուր պատմութիւն Հին դարու	80
— Ընդհանուր պատմութիւն միջին դարու	70
Մսերեան՝ Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ	1 —
Բաշաթեան՝ Առաջին ընթերցարան	25
— Հոգեբանութիւն	1 —
— Ուղեցոյց հայ ուսուցչի	1 —
Աղաբեան՝ Բնախօսութիւն	50
Խանաղեան՝ Դասագիրք ռուսաց լեզուի	20
Աբովեան՝ Հայոց պատմութիւն	60
Տէր Աբրահամեան՝ Համառօտ հայոց պատմութիւն	1 —
Տէր Յակոբեան՝ Հայրենագիտութիւն	60
— Պաղեստինի աշխարհագրութիւն	20

— Աշխարհագրական պատկերահանդէս	40
— Քարտեզ Հայաստանի	25
Սուրէնեան Գ. վարդ. Ընդհ. պատմութիւն Հին դարու	1 —
— Ընդհանուր պատմութիւն միջին դարու	1 —
Տէր Ղուկասեան՝ Հանրահաշիւ	1 60
Ջալալեան՝ Երկրաչափութիւն	1 20
Սիմէօնով՝ Բաղդադական աշխարհագրութիւն	1 —
Պալասանեան՝ Գրականութիւն մ. ա.	50
Вересовъ. Рисование по сѣткамъ	20
Ս. Ք. Աղաջանեան՝ Ձեռնարկ կրօնագիտութեան	15
Խարաղեան՝ Նիկիցեցական պատմութիւն	50
Կուլամիրեան՝ Պարտէզ մանկական, պատկ. ալբըմնար	30
Ժողովրդական ալբըմնարան	05
Քերական կամ ալբըմնարան	10
Քիչմիշեան՝ Ըռուսաբանութիւն	30
Տէր Նիլիշ Կոտագիրք Ջայնագրութեան	60
Վերոյիշեալ գասագրքերից գրավաճառանոցը գումարով գնողներին զիջում է անում:	
ԱՐՏԱՍԱՀԱՄԱՆՈՒՄ ՏՊԱԾ ԳՐԱՍՏԻՐՈՒՄ	
Հ. Արսէն Բագրատունի՝ Տարբեր հայերէն քերական.	1 25
Ջաբրահեան՝ Պատմութիւն հայերէն գրութիւն. մ. ա.	2 —
— — — — — Պատմութիւն հայերէն գրութիւն. մ. ա.	2 60
Մուրատեան՝ Նիկիցեցական պատմութիւն	2 —
Սափարեան՝ Ընդհանուր աշխարհագ., պատկ. Վենետ.	1 —
— Բառաբանութիւն, պատկերազ., Վենետ.	1 50
— Երկրաբանութիւն, Վենետիկ	1 25
Սահակեան՝ Երկրաչափութիւն	1 —
Մուրատեան՝ Ծաղկի արդի հայ մատենագր.	2 մասն 2 —
Պիպեռճեան՝ Ճաշակ արդի հայ մատենագր.	60
Աւետարան. միջակ, կաղմած հայոց ուսումն. համար	1 —
Քաջունի՝ Աշխարհագրութիւն Հայաստանի	1 50
— Բնաբանութիւն 2 հատոր	6 —
— Մեքենաբանութիւն	4 —
— Տարբաբանութիւն 3 հատոր	10 —
Հայաստանի քարտեզ փոքրագիր	60
— Նոյնը մեծագիր քաթանի վերայ կպցրած	3 —
Ասլանեան՝ Համառօտ բնագիտութ., պատկերազարդ	—
Ջաղլեան՝ Հայոց պատմութիւն, կաղմած	2 75
1) Ուլիսիո կամ Ձէյթուն՝ լեռնային աւանի Ի Կիլիկիա. նկարագիր տեղական, կենսական, բնատնտեսական և լեռնաբանական. գրեց Ալլահզիլբեկեան, գինն է 1 ր. 35 և Զանապարհածախքով 1 ր. 55 և.	
2) Ռեհանկան Պատմութիւն, հատոր ա. կենդանային հիւսուածքանութիւն և մարդկային կաղմախօսութիւն ու բնախօսութիւն Ի պէտս տղապան երկրորդական վարժարանաց. աշխատասիրեց Ն. Տաղաւարեան, ճարտարապետ երկրագործ, նախկին աշակերտ Փարիզու երկրագործական համալսարանին. գինն է 4 ր. ճան. ծ. 4 ր. 40 և.	
3) Պատմութիւն մարդկային պատմաւոտման, գրեց Տ. Փէշտիմալճեան, գինն է 3 ր. ճան. ծ. 3 ր. 50 և.	
4) Ռուսաստան մանկանց, պատկերազարդ մանկական ամսագիր հարուստ և շքեղ տիպ: Առաջին տարի, գինն է 4 ր. ճան. ծ. 4 ր. 50 և.	
5) Բ. Գ. և Գ. տարի խրաբանչիւրը 3 ր. ճ. ծ. 3 ր. 50 և.	
6) Ռոգոբանկանութիւնը Կովկասու Հայոց մէջ (պատմական նիւթեր) գրեց Ն. Ղուկասեան. գինն է 50 կոպէկ ճան. ծ. 70 և.	
7) Պարատի գլուխը՝ ճանապարհորդական տպաւորութիւնների նկարագիր Գ. Լ. Մորգովցեի: Փոխադրեց Առաքել Բաբախանեանց. գինն է 1 ր. ճան. ծ. 1 ր. 35 կոպ.	
8) Պոքրիկ տղու մը լուսաւալը, գրեց օր. Ջուլի Կուրո, թարգ. տիկին Մ. Մամուրեան 7-րդ տպագրութեանէն գինն է 75 և. ճան. ծ. 1 ր.	
9) Կաթմօն Թիւսանտիկ՝ Պիլեպոլունք աշխատութեան թարգմ. Կ. Յ. Գաբաբաշեան, պատկերազարդ. գինն է 1 ր. 50 և. ճանապարհածախքով 1 ր. 80 և.	
10) Նորալէպը, դասապարտեալը, երազի մը գինը, կատակ մը: Գրեց Արիկար Արիկարեան (Հայկակ) գինն է 50 և. ճանապարհածախքով 70 և.	

- 11) «Ապուշը», հոյն հեղինակի, գրին է 40 հ. Ճ. ծ. 55 հ.
 - 12) Ֆերդինանդ Շմիդթի «Գէորգ Վալդենթոն»: Գերմաներէնից թարգ. Փ. Վարդանեան, գ. 60 հ. Ճան. ծ. 75 հ.
 - 13) «Բենեամին Ֆրանկլին» հոյն հեղ. գ. 40 հ. Ճ. ծ. 55 հ.
 - 14) «Համերի Իլիականը», հոյն հեղինակի, գրին է 1 ր. Ճան. ծ. 1 ր. 25 հ.
 - 15) «Համերի Ողիական», հոյն հեղինակի, գրին է 1 ր. 20 հ. Ճան. ծ. 1 ր. 45 հ.
 - 16) «Մեր երկրային բնակարանը և իւր Յօրենքը», թարգմ. Յակոբեան, գրին է 50 հ. Ճան. ծ. 65 հ.
 - 17) Լուսմա՛ «Կոզմոպոլիտիկ և կերական վէպ. ներկայ կանգնից, գրին է 1 ր. Ճան. ծ. 1 ր. 30 հ.
 - 18) «Մովսէս Խաչենացի և Հայոց Հին վէպերը» քերական թիւն Մ. Էմին, գրին է 50 հ. Ճան. ծ. 75 հ.
 - 19) Շերվանդաշէ՛ «Նամուս» կերական վէպ. գրին է 1 ր. Ճան. ծ. 1 ր. 25 հ.
 - 20) Տէր-Աղէքսանդրեան՝ «Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը», մասն ա. գրին է 1 ր. 50 կողմէ Ճան. ծ. 2 ր.
 - 21) Սահակասի Տարօնեցոյ Ասողկան «Պատմութիւն տիեզերական» գրին է 2 ր. Ճանապարհածախքով 2 ր. 60 հ.
 - 22) Պուսկուպէ՛ «Պարսն Լըքոքի ծերութիւնը». թարգ. Իւթիւնեանի 4 հատոր, գ. 2 ր. 75 հ. Ճան. ծ. 3 ր. 15 հ.
 - 23) «Հայեր խնդիր» աղբալին վկայատանութիւն. հեղ. պ. Պառլեանցի, գրին է 80 հ. Ճան. ծ. 1 ր. 30 կողմէ.
 - 24) «Շահէն» վկայատանութիւն հոյն հեղինակի գրին է 1 ր. Ճանապարհածախքով 1 ր. 30 կողմէ.
 - 25) «Քնար Հայկական, խմբագրեց Մ. Միանտարեանց, գրին է 2 ր. 50 հ. Ճան. ծ. 3 ր.
 - 26) «Ալեք Ջրանու» երգերը. գ. 80 հ. Ճան. ծ. 1 ր.
 - 27) Վ. Հիւգո՛ «Կլոդ Գէօ» թարգմ. Արեւիկան, գրին է 20 կողմէ, Ճանապարհածախքով 30 կողմէ.
 - 28) «Հայ բողոքականի ընտանիքը», գրեց Մուրացան, գրին է 40 կողմէ, Ճանապարհածախքով 55 կողմէ.
 - 29) «Մոցի երգարան», ժողովածու գործածական երգերի, ժողովեց Կ. Տէր-Դաւթեան գրին է 40 հ. Ճան. ծ. 55 հ.
 - 30) «Ձեռնարկ ժառանգը», պատկերազարդ վէպ. թարգմ. Աղանեանցի, գրին է 1 ր. Ճան. ծ. 1 ր. 25 կողմէ.
 - 31) «Անահիտ», հին զրոյց, գրեց Վ. Աղայեանց, գրին է 50 կողմէ, Ճանապարհածախքով 65 կողմէ.
 - 32) Վ. Շէկսպլեր՝ «Սաէլ», Վենետիկի մար, ողբերգութիւն հինգ արարուածով և հեղինակի կենսագրութեամբ, թարգմ. Սուլիանեանցի գրին է 60 հ. Ճան. ծ. 75 կողմէ.
 - 33) «Հայաստանեայց առաքելական ո. եկեղեցւոյ պատմութիւնը», աշխատասիրեց Յուսէփ վարդ. Մովսիսեան, գրին է 1 ր. 40 կողմէ, Ճանապարհածախքով 1 ր. 80 կողմէ.
 - 34) «Հայոց վանքերը», Համառօտ տեսութիւն Կ. Կոստանեանցի, գրին է 50 կողմէ, Ճանապարհածախքով 65 հ.
 - 35) «Կովկասում գործող Հայ գորապետները», կենսագրական նամականի, գրեց Գրիգոր Նիկողոսեան՝ գրին է 50 կողմէ, Ճանապարհածախքով 65 կողմէ.
 - 36) «Վենետիկի Միթիարեանը», գրեց Ս. Ներսեան, գրին է 1 ր., Ճանապարհածախքով 1 ր. 20 կողմէ.
 - 37) «Արգի ողբերգութիւն առողջաբանութեան և բժշկականութեան մէջ», գրեց բժ. Բաբայեան գ. 40 հ. Ճ. ծ. 55 հ.
 - 38) «Մանանայ», ժողովեց Գ. Սրբանձտեանց՝ գրին է 2 րուք. Ճանապարհածախքով 2 ր. 30 հ.
 - 39) «Թորոս աղբար» Հայաստանի Ճամբորդ հոյն հեղ. մասն ա. գրին է 1 ր. 50 հ. Ճանապարհածախքով 1 ր. 75 հ.
 - 40) «Արաքսիայ կամ Վարժուհի», գործ տիկին Սրբ. Իւրաքի, գրին է 1 ր. 50 հ. Ճանապարհածախքով 1 ր. 75 հ.
 - 41) «Սիրանոյշ», հոյն հեղ. գ. 1 ր. 50 հ. Ճ. ծ. 1 ր. 75 հ.
 - 42) «Նկարագրական ուղեւորութիւն ի Հայաստանի գաւառն արեւելեան Տաճկաստանի. Տեղագրութիւնը սորէն և ձորէն, հիւն և նորէն պիտանի գիտնոց 3 մաս, գործ Մ. Միրախորեանի գ. 3 ր. 20 հ. Ճ. ծ. 3 ր. 60 հ.
 - 43) «Թշուառներ» 3 մեծ. պատկեր. Հատոր: Գ. Վ. Հիւկոյի. գ. 3 ր. Ճան. ծախք 3 ր. 40 հ.
 - 44) «Թափառական հրէայ». գ. Է. Սիւ. 4 մեծագ. պատկերազարդ Հատ. գրին է 9 ր. Ճան. ծախքով 10 ր.
- ՎԱՅԱՌՄՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՅԱՌԱՆՈՅՈՒՄ Ապառիկ պահանջները չեն կատարւում:

Unter dem Titel

ARMENISCE BIBLIOTHEK
(Herausgeber: ABGAR IOANISSIANY)

führe ich dem deutschen Lesepublikum eine Serie der besten, ausgewählten Werke einer in Europa noch wenig bekannten, und doch viele Schätze bergenden Litteratur der Gegenwart in vorzüglichen Uebersetzungen und gediegener handlicher Ausstattung vor.

Als erster und zweiter Band wurden soeben ausgegeben

I DREI ERZÄHLUNGEN

von

RAPHAEL PATKANIAN

Aus dem Armenischen uebertragen

von

ARTHUR LEIST

Ein Band 8°, 13 Bogen.—Preis 75 kop.

II

LITTERARISCHE SKIZZEN

von

ARTHUR LEIST.

Inhalt: Ein Volkssänger. Raphael Patkanian. Pater Leo Alischan. Mkrtitsch Beschiktaschlian. Abowian. Die Kongregation der Mechitaristen. Erzbischof Gabriel Awasowski. Gabriel Sundukiantz. Das armenische Zeitungswesen. Ein Vater seines Volkes.

Ein Band 8° 12 Bogen.—Preis 75 kop.

III

BILDEN AUS PERSIEN UND TÜRKISCH-ARMENIEN

von

RAFFI

Aus dem armenischen übersetzt

von

LEO RUBENLI

Ein Band 8°, 14 Bogen. Preis 75 kop.

Für den Kaukasus ausschliesslich zu haben in der
Центральная Книжная Торговля въ Тифлисъ.

WILH. FRIEDRICH

K. R. Hofbuchhändler

ԼՈՅՍ ՏԵՍՍԷ ԶՍԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒՈՎ

«ԶԻՆՈՒՈՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐԱԹԻՒՆ»

Գրին է 30 կողմէ.

Վաճառվում է «Մշակի» խմբագրատանը. Թիֆլիսում՝ Կենդրոնական գրավաճառանոցում և Տէր-Յովսէփեանի ծխախոտի խանութում: Երևանում՝ պ. Դատամեանի խանութում, Բազում՝ պ. Շիրազեանի խանութում և Գանձախանում՝ պ. Աղայեանի խանութում: Օտարաքաղաքացիք պէտք է գիտեն հետևեալ Հասցէով. X. Машумянцу, въ Редакцію „Мшакъ“.

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 21 Августа 1887 г.

Типографія И. Мартirosianца, на Орб. ул., д. № 1/2.